

XVI. Yüzyıldan Günümüze Yukarı Çukurova'da (Osmaniye) Çeltik Üretimi

Rice Production in Upper Çukurova (Osmaniye) from the Sixteenth Century to the Present

ÖZET

Bu çalışma, Yukarı Çukurova'da (Osmaniye) XVI. yüzyıldan günümüze çeltik üretiminin tarihsel süreç içerisindeki değişimini, mekânsal örgütlenmesini ve nihayetinde ortadan kalkış sürecini tarihi coğrafya perspektifiyle incelemektedir. Araştırma, farklı dönemlere ait arşiv ve istatistik verilerini bütüncül bir yaklaşımla ele almakta; XVI. yüzyıl mufassal tahrir defterleri, XIX. yüzyıl salnameleri ve Cumhuriyet dönemi tarım istatistiklerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmektedir. Çeltik üretim alanları, su kaynakları, topoğrafya, alüvyal toprak özellikleri ve yerleşme düzeniyle ilişkilendirilmiş; lokalizasyon yöntemi kullanılarak tarihsel üretim sahalarının günümüz mekânsal karşılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bulgular, XVI. yüzyılda Ceyhan Nehri ve kollarına bağlı alüvyal taban arazilerinin çeltik üretiminin temel mekânsal zeminini oluşturduğunu ve üretimin Osmanlı iâşe politikaları kapsamında hassa ve öşür sistemi aracılığıyla sıkı biçimde denetlendiğini ortaya koymaktadır. XVI. yüzyılda yaklaşık 292 ton olarak hesaplanan üretim, Cumhuriyet dönemi tarım istatistiklerinde 1938 yılında 3.490 tona ulaşmıştır. Ancak durgun suya dayalı üretim modelinin sıtma riskini artırması nedeniyle getirilen yasal sınırlamalar, bataklıkların kurutulması uygulamaları ve üreticilerin yerfistiği ile pamuk gibi daha yüksek gelir sağlayan ürünlere yönelmesi, çeltik tarımının giderek gerilemesine yol açmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren üretim Kadirli havzasında yoğunlaşmış, 2017 yılında 91 ton seviyesine kadar düşmüş ve bu tarihten sonra bölgede ticari ölçekte çeltik üretimine ilişkin herhangi bir kayıt tespit edilememiştir. Sonuç olarak çalışma, çeltik üretiminin sona erişini fiziki coğrafi potansiyelin yetersizliğinden çok çevresel sağlık riskleri, devlet müdahalesi ve üreticinin değişen ekonomik tercihleri bağlamında açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi coğrafya, Yukarı Çukurova, Osmaniye, Çeltik Üretimi, Sıtma

ABSTRACT

This study examines the transformation and disappearance of rice production in Upper Çukurova (Osmaniye) from the sixteenth century to the present within a historical geography framework. It compares archival and statistical data from Ottoman cadastral registers, nineteenth-century provincial yearbooks, and Republican-era agricultural statistics. Rice cultivation areas were analyzed in relation to water resources, topography, alluvial soils, and settlement patterns; the localization method was used to identify the present-day equivalents of historical production sites. Findings show that, in the sixteenth century, rice cultivation was concentrated on the alluvial lowlands irrigated by the Ceyhan River and its tributaries and was controlled through the Ottoman *hassa* and tithing systems. Production, estimated at approximately 292 tons in the sixteenth century, reached 3,490 tons in 1938. However, legal restrictions introduced because of malaria risks, wetland drainage, and producers' shift toward more profitable crops such as peanuts and cotton weakened rice farming. From the 1990s onward, production was concentrated in the Kadirli Basin, declined to 91 tons by 2017, and no official record of commercial rice cultivation has been found after this date. The study concludes that this disappearance was shaped mainly by public health concerns, state intervention, and changing economic preferences rather than physical geographical limitations.

Keywords: Historical geography, Upper Çukurova, Osmaniye, Rice Production, Malaria

GİRİŞ

Dünya nüfusunun hızla artmasına bağlı olarak tahıllara olan talep de artmaktadır. Tahıllar içerisinde buğday ile birlikte en önemli kültür bitkilerinden biri olan çeltik, insan beslenmesinin temel gıda maddelerinden birini oluşturmaktadır (Özalp, 2003: 1). Günümüzde pirinç, dünya nüfusunun yarıdan fazlasının beslenmesinde doğrudan yer alan temel ürünlerden biri olmayı sürdürmektedir. Çeltiğin kültüre alınışı oldukça eski dönemlere uzanmakta; zamanla Asya'dan diğer kıtalara yayılarak küresel ölçekte üretimi yapılan bir tarım

İbrahim Polat¹
Hikmet Mollazade²
Emin Toroğlu³

How to Cite This Article

Polat, İ., Mollazade, H. & Toroğlu, E. (2026). XVI. Yüzyıldan Günümüze Yukarı Çukurova'da (Osmaniye) Çeltik Üretimi. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, (Issn:2630-631X) 12(3), 347-370. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20526546>

Arrival: 21 April 2026
Published: 31 May 2026

Social Mentality And Researcher Thinkers is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş, Türkiye. ORCID: 0000-0002-1958-7660

² Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş, Türkiye. ORCID: 0009-0003-6637-0856

³ Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye. ORCID: 0000-0001-7512-273X

ürünü hâline gelmektedir. Dünya çeltik üretimi bugün büyük ölçüde Asya ülkelerinde yoğunlaşmakta; özellikle Çin ve Hindistan başta olmak üzere Endonezya, Bangladeş, Vietnam ve Tayland önde gelen üretici ülkeler arasında yer almaktadır. Buna karşılık üretimde üst sıralarda yer alan ülkelerin tamamı dış ticarete aynı ağırlığı göstermemekte, büyük nüfuslu ülkelerde pirinç daha çok iç tüketimi karşılayan stratejik bir ürün niteliği taşımaktadır. Türkiye ise dünya üretiminde sınırlı bir paya sahip olup, ihtiyacının bir bölümünü ithalat yoluyla karşılamaktadır (Özçelebi & Yılmaz, 2020: 330-331).

Çeltik ziraatı, su kaynaklarına yakın ve başka ürünlerin ekilmediği boş arazilerde, Osmanlı terminolojisinde “nehr-i çeltük” denilen su kanalları açılarak yapıldı. Çeltikçiler genellikle ortakçılık veya mukataa sistemi dâhilinde tohumu devletten ya da toprak sahibinden alır; elde edilen mahsulü belirlenen oranlarda paylaşır ve kendi paylarından öşür vergilerini öderlerdi. Çeltik ziraatında yerel özelliklere ve Osmanlı öncesi geleneklere bağlı olarak bazı farklı uygulamalar da görülmekteydi. Nitekim çeltik tarımının yaygın olduğu Adana ve Sis (Kozan) yöresinde, bu faaliyetle daha ziyade Türkmen cemaatleri uğraşmaktaydı (Emecen, 1993: 265-266).

XVI. yüzyılda Anadolu’da çeltik tarımı, su kaynaklarının bol bulunduğu, yüksek yağış alan bölgelerde veya büyük nehir havzalarında yoğunlaşmıştır. Özellikle Büyük Menderes, Küçük Menderes, Seyhan ve Ceyhan nehirleri ile bu akarsuların kolları tarafından sulanan alanlar, çeltik üretimi açısından önemli merkezler haline gelmiştir (Seyhan & Kılıç, 2022: 81).

Osmanlı’da tarımsal faaliyetlerin büyük bölümü küçük üretici köylüler tarafından yürütülmekle birlikte, çeltik tarımı sulama düzeni, iş gücü organizasyonu ve sermaye ihtiyacı nedeniyle daha karmaşık bir üretim yapısına sahipti. Bu nedenle çeltik ziraatı, çoğu zaman devlet denetimi altında, özel statülü yarıcılar eliyle büyük işletmelerde gerçekleştirilmekteydi (Bilge, 2024: 171). Üretim genellikle has, vakıf ve mülk statüsündeki arazilerde, mukataa (geliri devlet tarafından kiraya verilen vergi ve işletme birimi) veya ortakçılık usulleriyle yürütülmüş; sürecin idaresi ise çeltik emînleri tarafından sağlanmıştır. Çeltik emîninin denetimi altında çeltükçü reâyâ ile su yollarının bakımından sorumlu kürekçiler yer almakta, çeltikçilik ise babadan oğula geçen bir meslek statüsü taşımaktaydı (Çelik, 2024: 3).

XVI. yüzyılda Adana’da bataklık alanların genişliği, sulak arazilerin varlığı ve yüksek sıcaklık koşulları, çeltik tarımının gelişmesine uygun bir çevresel temel oluşturmuştur. Bu coğrafi avantajlar neticesinde, tüm Çukurova genelinde olduğu gibi Adana Sancağı’nda da çeltik üretimi imparatorluk çapında bir ehemmiyet kazanmıştır. Buğday ve arpa gibi temel hububat ürünleri iç tüketimi karşılarken, yerli pirinç üretiminin talebi karşılamada yetersiz kalması, bu ürünü devlet nezdinde stratejik bir konuma taşımıştır (Altundağ, 1947: 193). Bu nedenle devlet, çeltik ziraatını aktif olarak destekleme politikası izlemiştir. Üretimi teşvik etmek amacıyla çeltikçi reayaya tohumluk desteği sağlanmış ve bazı vergi muafiyetleri tanınmıştır. Hatta bölge üretiminde büyük paya sahip olan Kınık Nahiyesi’nde, ziraatı nizam altına almak üzere özel bir kanunname dahi düzenlenmiştir (Kurt, 1992: 123). Bu durum, çeltik üretiminin XVI. yüzyılda devlet denetimi altında yürütüldüğünü göstermektedir. Ancak sonraki yüzyıllarda tahrir defterleri gibi kapsamlı vergilendirme kayıtlarının düzenli biçimde tutulmamış olması, çeltik üretiminde devlet kontrolünün hangi usullerle sürdürüldüğü konusunda bazı soru işaretlerini beraberinde getirmektedir.

Çeltik üretimi, Osmanlı kırsalında yalnızca yüksek gelir sağlayan bir tarımsal faaliyet değil, aynı zamanda çevresel riskler ve halk sağlığı bakımından sorun üreten bir üretim biçimidir. Suyun belirli süre durgun tutulması, bataklaşmayı artırarak sıtma başta olmak üzere çeşitli sağlık problemlerine zemin hazırlamıştır. Bu durum, su kaynaklarının bolluğu, alüvyal tabanların elverişliliği ve sıcak iklim şartları nedeniyle Yukarı Çukurova’da daha belirgin biçimde hissedilmiştir. Bu nedenle sahadaki çeltik üretiminin tarihsel seyri, yalnızca ekonomik kazanç üzerinden değil; doğal çevre, sağlık şartları ve iskân düzeniyle birlikte değerlendirilmelidir.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı idaresi, çeltik ziraatının ayrılmaz bir sonucu olan durgun suların ve bunların sebep olduğu kokuşmanın (taaffün) ekolojik etkilerini ve halk sağlığı üzerindeki yıkıcı sonuçlarını henüz yeterince kavrayabilmiş değildir. Buna rağmen pirinç üretimi, yüksek gelir sağlayan ve mali bakımdan son derece kârlı bir zirai faaliyet olarak önemini korumuştur. Çeltik üretiminin çevre ve toplum üzerindeki bu olumsuz etkileri ise ancak XX. yüzyılın başlarında Meclis-i Mebusan tartışmalarında daha geniş bir çerçevede ele alınmaya başlanmıştır (Çelik, 2024: 5).

Türkiye’de çeltik üretimi üzerine yapılan çalışmalar, çeltiğin ekolojik koşulları, üretim sahalarının dağılışı, Osmanlı dönemindeki üretim yapısı ve bazı merkezlerdeki tarihsel gelişimi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Nitekim çeltiğin yetiştirme koşulları ve coğrafi dağılışı Göney (1980), Peşkirioğlu vd. (2013) ile Özçelebi & Yılmaz (2020) tarafından; Osmanlı dönemindeki üretim, vergi ve işletme yapıları ise Emecen (1993), Karagöz (2004), Abdioğlu ve Çakır (2021), Taş (2020) ve Çelik (2024) tarafından farklı ölçeklerde ele alınmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmaların önemli bir bölümü belirli üretim sahalarına ve sınırlı zaman

dilimlerine odaklanmaktadır. Mevcut literatürde, XVI. yüzyıla ait üretim verilerini başlangıç noktası olarak çeltik üretiminin günümüze uzanan değişimini aynı saha üzerinde uzun dönemli biçimde inceleyen araştırmalar sınırlıdır.

Bu çalışma, çeltik üretim sahalarını yalnızca bugünkü Osmaniye il sınırları içinde tanımlamamakta; Yukarı Çukurova'yı Ceyhan Nehri ve kollarının şekillendirdiği tarihsel bir havza olarak ele almaktadır. Bu nedenle XVI. yüzyıla ait Adana ve Kars-ı Maraş sancak kayıtları günümüz idarî sınırlarına doğrudan aktarılmamış; haritalar ve lokalizasyon verileri yardımıyla tarihsel üretim sahalarının bugünkü mekânsal karşılıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma, bu havzada çeltik üretiminin XVI. yüzyıldan günümüze uzanan değişimini incelemekte; üretimin seyrini belirleyen su kaynakları, topoğrafya, idarî düzenlemeler ve sağlık politikalarını birlikte değerlendirmektedir. Bu yönüyle çalışma, Yukarı Çukurova'da çeltik üretiminde meydana gelen değişimi ve üretimin zamanla sona eriş sürecini tarihî coğrafya perspektifi içinde ele alması bakımından özgünlük taşımaktadır.

MATERYAL VE METOT

Bu çalışma uzun dönemli bir analiz hedeflediğinden, kullanılan kaynaklar tarihsel dönemlere göre belirlenmiştir. XVI. yüzyıla ilişkin temel veriler, Yılmaz Kurt'un neşir ve transkripsiyonunu yaptığı 1563 tarihli Kars-ı Maraş Sancağı Mufassal Tahrir Defteri ile 1572 tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri'nden elde edilmiştir. XVI. yüzyıla ait veri tabanının tek bir tahrir defterine dayanmamasının nedeni, araştırma sahasının dönemin idarî yapısı içinde iki ayrı sancak arasında yer almasıdır. Bugünkü Osmaniye sahasının bir bölümü 1563 tarihli Kars-ı Maraş defterinde, diğer bölümü ise 1572 tarihli Adana defterinde kayıtlıdır. Bu sebeple XVI. yüzyıla ilişkin veriler, aynı tarihte düzenlenmiş tek bir kaynaktan değil, birbirine yakın tarihlerde hazırlanmış iki ayrı defterin birlikte değerlendirilmesiyle oluşturulmuştur.

Araştırma sahasında XIX. yüzyıla ilişkin veriler, başlıca Cebel-i Bereket ve Kadırlı salnamelerinden derlenmiştir (Terzi ve Ergün, 2015; Kütük, 2016). Cumhuriyet dönemine ait verilerde ise 1937-1945 yılları için Tarla Ziraati İstatistikleri (T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1938-1946), 1955-2001 dönemi için Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) İstatistikleri (T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997-2003) ve 2004 sonrasındaki üretim verileri için TÜİK tarafından yayımlanan Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler İstatistikleri esas alınmıştır (TÜİK, 2025).

Çalışmada tahrir defterleri, salnameler ve Cumhuriyet dönemi istatistikleri karşılaştırmalı olarak incelenmiş; çeltik üretimine ilişkin kayıtlar yer, miktar, su sistemi ve idarî bağlılık ölçütlerine göre sınıflandırılmıştır. Elde edilen veriler, kaynakların içerik ve düzenleniş amaçlarındaki farklılıklar dikkate alınarak ortak bir veri tabanında bir araya getirilmiştir. Araştırmanın yöntemsel çerçevesi, tarihî coğrafyada yeniden inşa, yatay kesit, genetik tarihî coğrafya ve beşerî coğrafya yaklaşımlarının birlikte kullanılmasına dayanmaktadır. Bu doğrultuda, bir yandan geçmiş mekânın belirli dönemlerdeki görünümü kurulmaya çalışılmış, diğer yandan farklı dönemlere ait coğrafi görünümle karşılaştırılarak zaman içindeki değişim izlenmiştir. Mekânsal çözümlemede Coğrafi Bilgi Sistemlerinden yararlanılmış; tarihî üretim sahaları haritalar, topoğrafya paftaları ve lokalizasyon verileriyle birlikte değerlendirilmiştir. Ancak tespit edilen bütün sahalara kesin konumlar olarak kabul edilmemiş, yalnızca karşılaştırmalı biçimde doğrulanabilen bulgular analize dâhil edilmiş, tereddütlü alanlar ise ihtiyatla ele alınmıştır. Bu bakımdan yöntem, yalnızca betimleyici bir tasvir sunmayı değil, tarihsel üretim sahalarının değişimini karşılaştırmalı ve eleştirel bir çerçevede değerlendirmeyi amaçlamaktadır (Yiğit, 2025: 43-48)

Arşiv belgelerinde çeltik üretiminin yapıldığı belirlenen karye, mezra ve nehr-i çeltik alanlarının günümüz coğrafyasındaki karşılıklarının tespitinde lokalizasyon yöntemi benimsenmiştir. Bu kapsamda, tarihî metinlerde geçen yer adlarının izlenmesi ile sahadaki morfolojik unsurların belirlenmesi birlikte değerlendirilmiştir. Lokalizasyon ve topolojik analiz sürecinde, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye tarafından basılmış 1:200.000 ölçekli Maraş, Kozan, Kilis ve Adana paftaları ile bunların 1948 tarihli yenilenmiş baskıları esas alınmış (Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, t.y.; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, 1948); ayrıca Harita Genel Müdürlüğü'nün 1947 ve 1957 basımlı 1:25.000 ölçekli topoğrafya haritalarıyla karşılaştırmalı okuma yapılmıştır (Harita Genel Müdürlüğü, 1947; Harita Genel Müdürlüğü, 1957). Böylece tarihî haritalar ile güncel verilerin çakıştırılması sonucunda, Yukarı Çukurova havzasındaki çeltik ekim sahalarının coğrafi dağılışı ortaya konulmuştur.

Araştırma sahasında, XVI. yüzyıla ait hassa çeltik üretim alanlarının lokalizasyonunda çeşitli güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu durumun temel nedeni, tahrir kayıtlarında geçen adların kalıcı bir yerleşmeden ziyade, akarsu kenarında kurulan ve yalnızca çeltik üretimine bağlı geçici üretim sahalarını (ark/nehir) ifade etmesidir. Söz konusu mevkilerin sonraki dönemlerde ad değiştirmesi ya da terk edilmesi nedeniyle, özellikle 1957 tarihli 1:25.000 ölçekli topoğrafya paftaları ile yapılan karşılaştırmalarda bazı sahalarda toponimik süreklilik

tespit edilememiştir (Harita Genel Müdürlüğü, 1957). Bu sorunu aşmak amacıyla, öncelikle tahrir defterlerinde belirtilen hassa çeltik üretim sahalalarının hangi ana akarsuya veya hangi kola bağlı olduğu hidrografik veriler çerçevesinde belirlenmiştir. Ardından, 1957 yılı haritalarında “çeltik ekim alanı” olarak gösterilen sahalalar ile arşiv belgelerindeki veriler karşılaştırılarak, XVI. yüzyıldaki hassa çeltik üretim alanlarının modern harita üzerindeki muhtemel konumları tespit edilmeye çalışılmıştır (Harita Genel Müdürlüğü, 1957). Bu yöntem sonucunda, araştırma sahasında XVI. yüzyıla ait toplam 154 çeltik üretim yerinin 129’unun yeri belirlenebilmiştir. Buna göre Yukarı Çukurova’daki çeltik üretim sahalalarının %83,8’inin lokalizasyonu yapılmıştır.

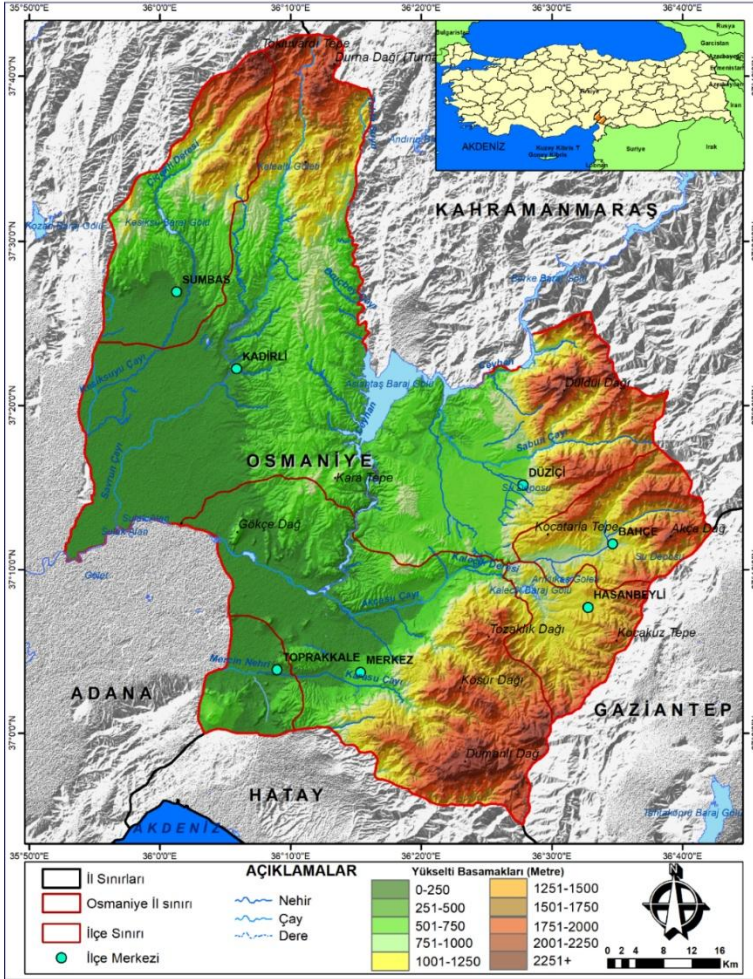
Çalışmanın temel sınırlılığını, çeltik üretimine ilişkin verilerin her dönem için düzenli ve karşılaştırılabilir biçimde bulunmaması oluşturmaktadır. Bunun yanında Osmanlı arşiv vesikaları modern anlamda tarım istatistiği mantığıyla tutulmamış; kayıtlar çoğunlukla vergi tahsili amacıyla düzenlendiğinden, bu belgelerde yer alan bilgilerin doğrudan üretim miktarını yansıtan “ham veri” niteliği sınırlı kalmıştır. Bu nedenle Cumhuriyet dönemi öncesinde kantar veya akçe üzerinden verilen değerler, dönemsel ölçü ve fiyat sistemleri dikkate alınarak kilogram cinsine dönüştürülmüş ve veriler analiz için kullanılabilir hâle getirilmiştir. Öte yandan çalışma sahasının XVI. yüzyılda idari bakımdan Adana ve Kars-ı Maraş sancakları içinde yer alması, sonraki yüzyıllarda idari sınır ve statü değişimlerinin yaşanması, her dönem için farklı kaynakların birlikte değerlendirilmesini ve verilerin bugünkü Osmaniye sınırlarına göre yeniden kurgulanmasını zorunlu kılmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Araştırma Sahasının Yeri, Sınırları ve Doğal Coğrafi Özellikleri

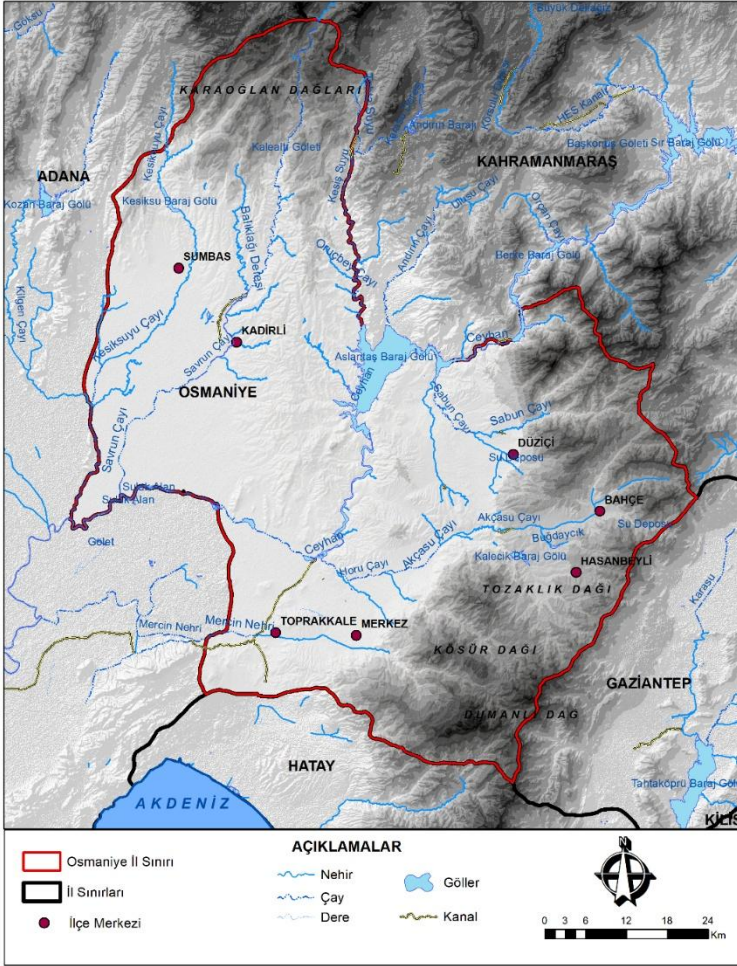
Osmanlı idarî taksimatına göre XVI. yüzyılda Yukarı Çukurova’nın bugün Osmaniye ili sınırları içinde kalan kesimi, Adana Sancağı’na bağlı Kınık Nahiyesi ile Kars-ı Maraş Sancağı’na bağlı Karamanlu Yakası, Haruniye, Bayındır, Savrun ve Sinbas nahiyeleri arasında paylaşılmıştı. Kınık Nahiyesi, bugünkü Osmaniye merkez ile Toprakkale çevresindeki alçak ova sahalalarını; Karamanlu Yakası ise daha çok bugünkü Kadirli ovası ve yakın çevresini kapsamaktaydı. Savrun ve Sinbas nahiyeleri, günümüz Kadirli’nin kuzeyi ile Sumbas çevresindeki vadi ve dağ eteği sahalalarıyla; Haruniye ve Bayındır ise bugünkü Düziçi, Hasanbeyli ve Bahçe doğrultusundaki doğu ve kuzeydoğu kesimlerle ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte bu karşılıklar bire bir idarî örtüşmeyi değil, XVI. yüzyıl nahiyeleri ile günümüz ilçe sahaları arasındaki yaklaşık mekânsal eşleşmeyi ifade etmektedir. Bu nedenle çalışma sahası tanımlanırken “nahiyeler” doğrudan bugünkü idarî birimlerle özdeşleştirilmemiş; Osmaniye merkez, Toprakkale, Kadirli, Sumbas, Düziçi, Hasanbeyli ve Bahçe çevresiyle kurdukları mekânsal ilişki esas alınmıştır.

Osmaniye ili, Akdeniz Bölgesi’nin Adana Bölümü’nde, Çukurova’nın kuzeydoğu kesiminde yer almakta; coğrafi konumu ve doğal özellikleri bakımından Yukarı Çukurova içinde değerlendirilmektedir (Göney, 1976: 68; Karaboran, 1975). Matematik konum itibarıyla 36°57’-37°45’ kuzey enlemleri ile 35°52’-36°42’ doğu boylamları arasında kalan il, idari bakımdan kuzeyde Kahramanmaraş, doğuda Gaziantep, güneyde Hatay ve batıda Adana ile çevrilidir. 3.320 km²’lik yüzölçümüne sahip olan Osmaniye’de yükselti, güneybatıda yaklaşık 30 m’den başlayarak kuzeyde 2.200 m’yi aşmakta; bu durum kısa mesafelerde belirginleşen bir topoğrafik çeşitlilik oluşturmaktadır. Jeomorfolojik açıdan saha, Amanos (Nur) Dağları’nın batı yamaçları ile Ceyhan Nehri’nin biriktirme süreçleriyle şekillenmiş taban arazileri arasında bir geçiş koridoru niteliği taşır. Çalışmaya konu olan çeltik üretim sahalaları ise, ilin hidrografik yapısını oluşturan Ceyhan Nehri ile Savrun Çayı, Hamus Çayı ve Karaçay’ın suladığı alüvyal düzlükler ve bu düzlükleri çevreleyen dağ eteği kuşağında yoğunlaşmaktadır (Şekil 1-2).

Şekil 1: Araştırma Sahasının Lokasyonu
Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

Araştırma sahasında topoğrafya, hidroğrafya ve iklim koşulları çeltik tarımının gelişmesinde belirleyici olmuştur. Yukarı Çukurova, kuzeydeki dağlık sahalardan güneydeki geniş ova arasında yer alan bir geçiş alanıdır. Çeltik tarımı için gerekli olan düz ve alçak araziler, özellikle Ceyhan Nehri ve kollarının oluşturduğu alüvyal tabanlarda toplanmaktadır. Bu sahalarda suyu tutabilen ve işlenmesi kolay topraklar yaygındır. Buna karşılık yüksek ve eğimli alanlar, hem tarıma hem de sulamaya daha az elverişlidir. Bu nedenle çeltik üretimi daha çok ova tabanlarında ve akarsu kenarındaki düzlüklere yoğunlaşmıştır. Ayrıca bu kesimlerde drenajın zayıf olması ve suyun yüzeyde tutulabilmesi, çeltik tarımı açısından uygun koşullar oluşturmuştur (Şekil 2).

Şekil 2: Araştırma Sahasının Hidrografi Haritası

Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

Hidrografik ve iklim koşulları, Yukarı Çukurova’da çeltik tarımının gelişmesini destekleyen başlıca doğal unsurlar arasında yer almaktadır. Osmaniye, Meteoroloji Genel Müdürlüğü’nün sınıflandırmasına göre “Csa” tipinde, yani yazları çok sıcak ve kurak, kışları ılık Akdeniz iklimi özellikleri gösteren bir sahadır (MGM, 2025). Nitekim Osmaniye istasyonunda 1986-2025 dönemine ait verilere göre temmuz ve ağustos ayı ortalama sıcaklıkları 28 °C’nin üzerine çıkarken, yağışın yıl içinde daha çok kış ve ilkbahar aylarında toplandığı görülmektedir (MGM, 2025). Araştırma sahasının büyük bölümü Ceyhan Havzası içinde yer almakta; bu havza dağlık alanlarla birlikte geniş alüvyonlu tabanlardan oluşmaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023a). Ceyhan Nehri ve kollarının oluşturduğu bu su sistemi, özellikle alçak taban arazilerinde çeltik tarımı için gerekli suyun teminini kolaylaştırmıştır. Ceyhan Nehri’nin 425 km uzunluğa ve 82,9 m³/sn yıllık ortalama debiye sahip olması, havzanın yüzey suyu bakımından önemini göstermektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2016). Bu nedenle Yukarı Çukurova’da çeltik tarımı, yalnızca uygun iklim ve toprak koşullarına değil, aynı zamanda akarsu sisteminin sunduğu su imkânlarına da dayanmıştır.

Çalışma sahasında Akdeniz ikliminin etkisiyle kışlar ılıman ve yağışlı, yazlar ise sıcak ve nemli geçmektedir. Sıcaklık ortalamalarının yüksek seyretmesi, pirincin olgunlaşması için gerekli uzun ve sıcak büyüme dönemini sağlamıştır. Kış ve ilkbahar yağışları toprağın nemlenmesine katkıda bulunsa da, yaz başında ekilen çeltiğin gelişimi açısından belirleyici olan esas unsur, yaz boyunca sulamanın kesintisiz sürdürülebilmesidir (MGM, 2025). Bu çerçevede düz topoğrafya, bol su kaynakları ve sıcak iklim koşullarının birleşmesi, Yukarı Çukurova’yı Osmanlı döneminde çeltik üretimi açısından elverişli bir saha hâline getirmiştir. Bununla birlikte aynı çevresel özellikler, önemli bazı olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Özellikle ova tabanlarında suyun birikmesiyle oluşan sığ ve durgun alanlar, sıtma başta olmak üzere çeşitli sağlık sorunlarının yayılmasına elverişli bir ortam oluşturmuştur. Bu nedenle çeltik tarımı, bölgede yalnızca ekonomik değer üreten bir faaliyet olarak değil, aynı zamanda çevresel riskler ve halk sağlığı üzerinde etkili bir unsur olarak da değerlendirilmelidir (Ünal & Girginer, 2007: 29-31).

Çeltik Üretimini Etkileyen Coğrafi Faktörler

Çeltik, suya bağımlılığı yüksek bir tarım ürünü olduğu için insan–doğa ilişkisini açık biçimde görünür kılar. Çeltik tarımı, uzun süre su altında yetiştirme koşulu gerektirdiğinden akarsu vadileri, taşkın ovaları ve taban

suyu seviyesi yüksek alçak alanlarda daha kolay gelişir. Ancak yalnızca suyun varlığı yeterli değildir; suyun tarlada tutulmasına imkân veren düşük eğimli topoğrafya ve su geçirgenliği görece düşük topraklar da üretimin devamlılığını belirler. İklim bakımından ise vejetasyon döneminde yeterli sıcaklık birikimi ve don riskinin sınırlı olması önem taşır. Nihayetinde çeltik üretimi, su kaynakları, topoğrafya, toprak ve iklim koşullarının uygun olduğu sahalarda gerçekleştirilir.

Çeltik, ekolojik istekleri bakımından esasen yüksek sıcaklık ve bol neme bağımlı bir kültür bitkisi olup, bu yönüyle sub-ekvatorial ve ekvatorial kuşak koşullarında belirgin bir üstünlük kazanır. Çeşitler arasında sıcaklık eşiği değişmekle birlikte, genel olarak vejetasyon devresinde yüksek ısı toplamı talep eder; uygun koşullarda 3–6 aylık bir süre içinde olgunlaşması, sıcaklığın ve su rejiminin üretim temposunu doğrudan belirlediğini göstermektedir. Gelişme devresinde ortalama sıcaklığın çoğunlukla 20–25 °C bandında seyretmesi büyüme ve dane bağlama açısından elverişli kabul edilirken, daha serin koşullarda yetişebilen tipler bulunsa da düşük sıcaklıklar çimlenmeyi sınırlayabilmekte ve tohumun toprakta bozulmasına yol açabilmektedir. İklimsel gereksinimlerin ikinci kritik boyutu nemdir. Bitki, özellikle çimlenme ve hızlı büyüme dönemlerinde bol neme ihtiyaç duyar; yağışın bu ihtiyacı karşılamadığı alanlarda üretimin sürekliliği sulama ile sağlanır (Göney,1980:113).

Çukurova'nın alçak kesimlerinde sıcaklık ve nemin yaz boyunca belirginleşmesi, tarımsal üretim açısından elverişli bir zemin oluşturmakla birlikte, insan sağlığı bakımından tarih boyunca sorun üreten bir çevresel karakteri de beraberinde getirmiştir. Nitekim bölgenin ikliminin “sağlıksız” niteliği Antik ve Ortaçağ anlatılarında dahi vurgulanmış; ova, bataklaşmaya yatkın, eğimi az arazileri ve hastalık üretme potansiyeliyle tasvir edilmiştir. Nitekim XIX. yüzyıl sonlarında Şerafeddin Mağmumi, Osmaniye'nin sulak ve sazlık bir arazide kurulduğunu, havasının sağlıksız, suyunun ağır olduğunu ve sinek yoğunluğu nedeniyle bölgede sıtma vakalarının yaygınlaştığını belirtmiştir (Mağmumi, 2008). Benzer biçimde Ahmed Cevdet Paşa da yaz aylarında otların kurumasına rağmen Ceyhan nehri kenarlarındaki sazlık ve bataklık alanların varlığını koruduğunu kaydetmektedir (Cevdet Paşa, 1986). Bu nedenle Türkmen gruplarının ovaya yerleşme konusunda gösterdikleri isteksizlik, yalnızca yerleşik hayata geçmeye karşı kültürel bir direnç olarak değil, bataklık ve sıtma ile özdeşleşmiş çevre koşullarına verilmiş pratik bir tepki olarak da değerlendirilmelidir. Çevresel güçlüklerin ulaşımaya yansımaları da seyahat anlatılarında açık biçimde görülmektedir. H. V. Morton, kış taşkınları ve şiddetli yağışlar sırasında Kilikya ovasının bir çamur denizine dönüştüğünü, ulaşımın ancak yükseltilmiş yol setleri üzerinden sürdürülebildiğini belirtmektedir (Morton, 1981). Bu gözlemler, alçak düzlüklerdeki su birikiminin yalnızca üretimi değil, yerleşme düzenini, ulaşımı ve nüfusun mekânsal tercihlerinin de etkilediğini göstermektedir.

Çeltik, hemen hemen her cins toprakta yetişebilir. Toprak isteği bakımından seçici değildir (Özalp,2003:7). Ancak toprağın verimliliği son derece önemlidir; fakir topraklar çeşitli yöntemlerle zenginleştirilmektedir. Pirinç ekilen toprakların besleyici madde bakımından zengin olması gerekmektedir. Bitkinin çimlenme ve yetişme devresinde uzun müddet su içinde kalması zorunlu olduğundan, hafif meyilli ya da tesviye edilerek düzeltilmiş topraklarda daha iyi geliştiği görülür. Ayrıca tavalara verilen suyun bir süre tutulabilmesi için, belirli bir derinlikten itibaren suyu az geçiren killi bir tabakanın bulunması gerekir. Bu bakımdan büyük nehirlerin delta ve taşkın ovaları pirinç ziraatına son derece uygundur. Sıcak ve yağışlı ülkelerin bazı delta ve ova sahalarında ise asırlardan beri gübre kullanılmaksızın ya da yeterli miktarda gübre verilmeden uzun süre pirinç yetiştirilebildiği bilinmektedir (Göney,1980:115). Çeltik tarlalarındaki (tava) durgun suların Anofel cinsi sivrisineklerin üremesine ve dolayısıyla sıtma epidemilerine yol açması, yetiştirme koşullarına tarihsel süreçte yasal müdahaleleri zorunlu kılmıştır (Yılmaz, 2024: 140). Bu bağlamda, 1936 tarihli Çeltik Ekimi Kanunu ve ilgili nizamnamelerle; çeltikçilerin yerleşim yerlerine belirli mesafelerde (3 km gibi) kurulması, suların durgun bırakılmayıp akıntılı olması ve sivrisinek larvalarının imhası için tarlaların belirli periyotlarla kurutulmasını öngören “kesik sulama” yönteminin uygulanması yasal bir zorunluluk haline getirilmiştir (Esen,2017: 89-90; Yılmaz, 2024:147).

Osmaniye ve çevresinde su kaynaklarının fazlalığı ile sıcak iklim, tarımsal üretimi desteklemiş; buna karşılık bataklık alanların oluşumunu kolaylaştırmış ve sıtma riskini artırmıştır. Ceyhan, Savrun ve Sumbas nehirlerinin suladığı bu alüvyal havza, çeltik ziraatı için gerekli olan bol su ihtiyacını karşılasa da, bölgenin aşırı sıcak yaz mevsimi ve yüksek nem oranı, çeltik tavalarındaki durgun suların ve doğal bataklıkların “*sıtma yuvası*” haline gelmesine neden olmuştur (Sarıköse,2013:217-218). 19. yüzyıl sonlarında bölgeyi ziyaret eden Şerafeddin Mağmumi, Osmaniye'nin sulak ve sazlık bir arazide kurulduğunu, havasının Payas gibi "fena" (kötü) olduğunu, suyunun ağır olduğunu ve sinek yoğunluğundan dolayı insanların rahat edemediğini belirterek, bölgedeki sıtma vakalarının (karın şişliği ve beniz sarılığı ile tarif edilen) yaygınlığına dikkat çekmiştir (Mağmumi, 2008). Ahmed Cevdet Paşa da bölgedeki iklimin tarım üzerindeki etkisine değinerek, Temmuz ve Ağustos aylarında sıcaklığın etkisiyle otların kurduğunu, ancak Ceyhan nehri kenarlarındaki

sazlık ve bataklık alanların varlığını koruduğunu ifade etmiştir (Cevdet Paşa, 1986). Dolayısıyla Osmaniye'de çeltik tarımı, sadece bir ekonomik faaliyet değil, aynı zamanda iklim şartlarının tetiklediği salgın hastalıklar ve halk sağlığı ile doğrudan ilintili bir “*üretim-sağlık*” doğrutusunda şekillenmiştir.

Çukurova yöresi, tarihi süreçte yüksek tarımsal potansiyeli ile “*bir gül*”e benzetilirken, bölgenin endemik sorunu olan sıtma ve sivrisinekler bu “*gülün diki*” olarak nitelendirilmiştir. 1876 yılında Fırka-i İslahiye harekâtı sırasında Osmaniye'den Kozan'a intikal eden Ahmed Cevdet Paşa bölgedeki sazlıkların, içinden geçen süvarilerin mızrak uçlarını dahi gizleyecek denli yoğun ve yüksek olduğunu kaydetmiştir. Bu geniş sulak alanların kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkan sivrisinekler, ölümcül sıtma salgınlarının birincil müsebbibi olmuştur. Hastalığın yarattığı mortalite riski o denli yüksektir ki, bu durum bölge halkının kültürel ritüellerine trajik bir şekilde yansımıştır. Aşiretler yazın yaylağa göçerken, hasat işlemleri için ovada bırakmak zorunda kaldıkları gençlerin hayatta kalamama ihtimaline karşı, kefenlerini önceden hazırlayarak yola çıkmışlardır. Tüm bu hayati risklere ve “*gülün dikenine*” rağmen, alüvyal toprakların sunduğu yüksek verim ve bölgenin hayvancılık için arz ettiği elverişli koşullar, konar-göçer Türkmen gruplarının Çukurova'ya olan ilgisinin devamlılığını sağlamıştır (Kurt,1992:11).

XVI. Yüzyılda Çeltik Üretimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen pirinç, diğer hububat ürünlerinin aksine imparatorluğun ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildi. Devlet, pirinç ithalatını azaltmak veya sonlandırmak amacıyla doğrudan yasaklama ve kısıtlama yoluna gitmek yerine, yurt içi üretimi artıracak tedbirler almayı tercih etmiştir. Bu doğrutuda, Adana ve Suriye gibi pirinç tarımına elverişli bölgelerdeki üreticilere azami kolaylık sağlanmış; halka tohumluk dağıtılmış ve üreticiler rüsum ile tekâlif-i miriye gibi tüm vergilerden muaf tutulmuştur (Altundağ, 1947:193). Anadolu'da çeltik tarımı, ağırlıklı olarak Adana ve Sis bölgelerinde Türkmen toplulukları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan Çukurova çevresinde çeltik tarımının yoğunlaştığı görülmektedir (Seyhan & Kılıç 2022: 80).

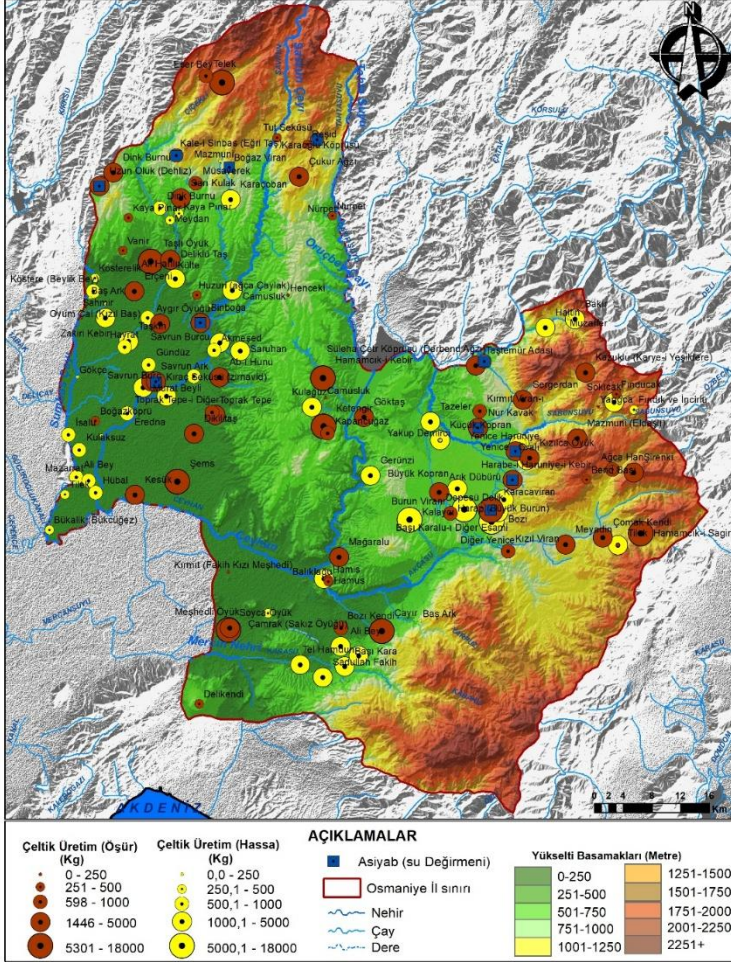
Çeltik tarımı, Osmanlı arazi düzeni içinde genellikle padişah ailesine ya da merkezî idarede görevli üst kademedeki yöneticilere ayrılan has ve vakıf statüsündeki topraklarda yürütülen, sıradan tarımsal faaliyetlerden daha farklı bir örgütlenme yapısına sahipti. Bu üretim alanlarında ziraat, çoğu zaman mukataa ve ortakçılık esaslarına dayalı olarak icra edilmekteydi. Üretimin idaresinden sorumlu olan çeltik emini, çeltikçi reaya ile kürekçi olarak çalışan iş gücünün sevk ve idaresini üstlenmiş; sulama düzeninin işlerliğini sağlamak, su yollarının ve kanalların bakımını kontrol etmek suretiyle üretim sürecinin sürekliliğini temin etmiştir (Emecen,1993:265).

XVI. yüzyılda Ceyhan Nehri havzasında (Kars-ı Maraş) çeltik üretimi, salt bir tarımsal faaliyetten ziyade, merkezi hazineyi besleyen stratejik bir ürüne dönüşmüştür. Dönemin kayıtları, buradaki “*Nehir Çeltiği*” gelirlerinin Kanuni Sultan Süleyman'ın haslarına dahil edildiğini; elde edilen kaynağın Zigetvar Seferi (1566) gibi büyük askeri harekâtların ve Tımarlı Sipahiler gibi askeri sınıfların giderleri için kullanıldığını belgelemektedir. “*Hassa-i Hümayun*” statüsündeki bu araziler, Kanuni sonrasında da değerini yitirmemiş; Valide Sultanlardan vezirlere kadar devletin üst kademesine “dirlik” geliri olarak aktarılmaya devam etmiştir. Bu bağlamda Kars-ı Maraş pirinci, XVI. yüzyılda sadece bir besin kaynağı değil, devletin askeri ve idari çarklarını döndüren politik bir sermaye aracı olarak işlev görmüştür (Yurtsever, 2024: 100).

XVI. yüzyıl Tahrir defterlerinde çeltik üretimi özel kanunnâmelerle ayrıntılı kurallara bağlanmıştır. Devlete ait hassa çeltik nehirlerinde, üretim sonrası reis, saka ve kürekçilere belirli paylar bırakılmış, kalan ürün ise kadı denetiminde çeltik eminleri tarafından tahsil edilmiştir (Kurt, 2004: 1). Bu açıdan Çeltik tarımı, merkezi otoritenin sıkı denetimi ve gözetimi altında yürütülen stratejik bir üretim sürecidir. Bu sistemde “*Çeltik Reisi*”, ekim mevsimi öncesinde arazileri denetleyerek o yıl ekim yapılacak alanları belirlemekte ve toprak sahiplerinin bu tahsisli alanlara başka bir ürün ekmesini yasaklamaktadır. Nehrin su kapasitesine göre sınırları çizilen üretim sahalarında, arşiv kaynaklarındaki “*ol sene çeltük hangi tarafa düşerse*” ifadesinden de anlaşılacağı üzere, toprağın verimini korumaya yönelik nöbetleşe (münavebeli) bir ekim usulü uygulanmaktadır. Ekim zamanı geldiğinde Çeltik Reisi, üreticiyi organize ederek ekimin zamanında yapılmasını sağlarken; ihtiyaç duyulan tohumluk zahire ise devlet adına “Emin” tarafından temin edilmektedir. Ürün hasat olgunluğuna eriştiğinde Emin, bölge kadısının gözetiminde (*kadı marifetiyle*) hasat yerine gelerek öncelikle devletin verdiği tohumluk payını geri almakta, ardından kalan ürün üzerinden hazineye ait vergi hissesini tahsil etmektedir (Kurt, 1990: 200).

Osmanlı klasik döneminin temel iktisadi envanteri niteliğindeki Mufassal Tahrir Defterleri'nde çeltik ziraatı; arazi mülkiyeti ve vergi toplama usulüne göre “Hassa” (Mirî) ve “Öşür” (Reaya) olmak üzere iki ana kategoride tasnif edilmiştir. Arşiv kayıtlarına yansıyan bu ikili yapıda; mülkiyeti doğrudan merkezi otoriteye ait olan “Hassa” işletmelerinin gelirleri, genellikle aynı (ürün) esasına dayalı olarak “kantar” cinsinden

kaydedilirken; öşre tabi sahalardaki vergiler nakdi (para) olarak “akçe” cinsinden tahakkuk ettirilmiştir. Bu bağlamda, araştırma sahasındaki toplam üretim rekoltesinin (kg) gerçeğe en yakın şekilde tespit edilebilmesi amacıyla, dönemin ağırlık ölçüleri ve piyasa rayıçleri (narh fiyatları) üzerinden bir standardizasyona gidilmiştir. İstanbul standardı (*Kantar-ı İstanbulî*) esas alındığında; 1 kantarın 44 okkaya (kıyye) tekabül ettiği ve bunun metrik karşılığının yaklaşık 56,443 kg olduğu akademik literatürde kabul görmektedir (Kallek, 2001: 319). Bununla beraber 1540 yılı Adana Evkaf Defteri’nde pirincin batmanı 5 akçedir. I. Vakfiye’de Adana’da kullanılan batmanın 1000 dirhem olduğu dikkate alındığında, pirincin kilogram fiyatının 1,62 akçeye tekabül ettiği görülmektedir. Bu hesaplardan hareketle, 1 kile pirincin değerinin 41,5 akça olduğu ifade edilebilir (Kurt, 1992: 128-129). Neticede bu çalışmada, üretim verilerinin analizi yapılırken 1 kantar 56,44 kg, 1 kg pirincin değeri ise 1,62 akçe olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Öşür miktarının çalışma sahasında 1/8 olduğu belirlenmiştir (Kurt, 2011:73).

Şekil 3: Yukarı Çukurova’da Çeltik Üretim Sahaları (1563-1572)

Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

Çeltik üretiminden alınan verginin yanında Asiyab adı verilen su değirmenlerinden de vergi alınmaktadır. Bu açıdan Ceyhan, Savrun ve Sumbas nehirleri, yalnızca çeltik tavalarının sulanmasında değil, aynı zamanda hasat edilen ürünün işlenmesi için gerekli olan hidrolik enerjinin sağlanmasında da önemli bir rol üstlenmiştir. Bu açıdan çeltik ekim sahaları ile su değirmenlerinin (asiyâb) mekânsal olarak örtüştüğü görülmektedir. Özellikle çeltiğin kabuğunun soyularak pirince dönüştürülmesi işlemi, standart un değirmenlerinden farklı bir teknik donanım gerektirdiğinden, bu yapılar 'dink' adı verilen birimler olarak çalışmıştır. Çalışma sahasında özellikle Kars-ı Maraş Sancağı genelinde tespit edilen 66 adet asiyab, tarımsal ürünlerin ham olarak dışarıya satılmak yerine 'yerinde işlendiğini' ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Haruniye ve Savrun nahiyelerindeki yüksek üretim ve değirmen varlığı, bu sahalarda sulak ve düz taban arazilerdeki üretim gücünü yansıtırken; Sinbas'ta üretimin az, değirmen sayısının fazla olması buranın çevredeki ürünleri toplayan bir 'işleme merkezi' olduğunu göstermektedir. Öte yandan Bayındır ve Karamanlu Yakası'ndaki 'harap' değirmen kayıtları; su rejimindeki düzensizlikler, ark sistemlerinin bakımsızlığı veya yerleşmenin terk edilmesi gibi nedenlerle tarımsal ekonominin bu noktalarda kesintiye uğradığı yönünde açıklanabilir. Öte yandan tahrir defterlerinde Kınık nahiyesinde Asiyab olduğuna dair bir kayıt yer almamaktadır.

XVI. yüzyıl öşürü çeltik verileri incelendiğinde; tarımsal üretimin belirli su havzalarında yoğunlaştığı görülmektedir. Toplam üretimin ve gelirin yaklaşık %70'ini tek başına karşılayan Nahiye-i Karamanlu Yakası

(%37,76) ve Nahiye-i Kınık (%31,86), Yukarı Çukurova'nın ana üretim merkezleri olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, söz konusu nahiyelerin Ceyhan Nehri ve kollarının beslediği geniş ve düz taban arazilerine sahip olmasıyla açıklanabilir. Bunun yanında Savrun (%16,10) ve Sinbas (%9,95) nahiyeleri ikinci derecede üretim alanları olarak öne çıkmakta; bu alanlarda çeltik tarımının daha çok vadiler ve sınırlı sulama imkânlarına sahip kesimlerde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Haruniye (%4,03) ve özellikle Bayındır (%0,29) nahiyelerinde üretim payının oldukça düşük kalması çeltik tarımı açısından elverişli fiziki koşulların sınırlılığın ve üretimin yerel ölçekte kaldığını göstermektedir. Bu bağlamda ekonomik faaliyetlerin, su kaynaklarının ve arazi yapısının en elverişli olduğu alanlarda yoğunlaştığını kanıtlamaktadır (Tablo 1).

Tablo 1: Nahiyelere Göre Öşrü Çeltik Üretiminin Miktarı ve Ekonomik Değeri (1563-1572)

Nahiye Adı	Tahmini Üretim (Kg)	Üretim Payı (%)	Gelir (Akçe)	Gelir Payı (%)
Nahiye-i Karamanlu Yakası	69.971,10	37,76	42.151,27	37,76
Nahiye-i Kınık	59.036,00	31,86	35.563,86	31,86
Nahiye-i Savrun	29.836,20	16,10	17.973,61	16,10
Nahiye-i Sinbas	18.438,40	9,95	11.107,47	9,95
Nahiye-i Haruniye	7.469,90	4,03	4.499,94	4,03
Nahiye-i Bayındır	530,1	0,29	319,34	0,29
Toplam	185.281,70	100,00	111.615,50	100,00

Kaynak: Kurt'un yayımladığı Adana ve Kars-ı Maraş mufassal tahrir defteri verilerinden derlenmiştir (Kurt, 2005, 2011).

XVI. yüzyılda Yukarı Çukurova'da hassa çeltik üretimi büyük ölçüde belirli nehir ve ark sistemleri etrafında yoğunlaşmıştır. Üretim en büyük bölümünün âb-ı Ceyhun havzasında toplandığı (%72,68), buna karşılık gelir payının nispeten daha düşük kaldığı (%62,33) görülmektedir. Bu durum, Ceyhun çevresinde üretimin geniş alanlara yayıldığını ancak birim üretim başına alınan verginin görece daha düşük seyrettiğini düşündürmektedir. Savrun arki, üretimde %12,68'lik bir paya sahip olmasına rağmen gelirden %21,93'e ulaşarak ekonomik açıdan daha yoğun ve denetimli bir üretim sahası niteliği kazanmaktadır. Kesik ve Sinbas arkları orta ölçekli üretim alanları olarak öne çıkmakta; sınırlı su kaynaklarına rağmen çeltik tarımının süreklilik arz ettiği alanlar olarak değerlendirilmektedir. Balıklağı arkında üretim payı düşük olmakla birlikte (%2,42), gelir payının yüksek olması (%4,92), bu sahada vergi oranlarının daha yüksek tutulduğunu veya üretimin daha değerli parsellerde gerçekleştirildiğini anlaşılmaktadır. Bu bağlamda çeltik tarımı, nehir ve ark sistemlerin yakın çevre koşullarının çeltik üretimine uygun fiziki koşulları sağlamasına göre üretim miktarlarında değişiklik göstermektedir (Tablo 2).

Tablo 2: Hassa Çeltik Sahalarında Üretim ve Gelirlerin Nehir Arklarına Göre Dağılımı(1563-1572)

Nehr-i Ark Adı	Tohum Kantar	Tahmini Üretim (Kg)	Üretim Payı (%)	Gelir (Akçe)	Akçe Payı (%)
âb-ı Ceyhun	368	78.002,52	72,68%	722.000	62,33%
âb-ı Savrun	241	13.604,45	12,68%	254.000	21,93%
âb-ı Kesik	110	6.209,50	5,79%	70.500	6,09%
âb-ı Sinbas	97,5	5.503,88	5,13%	47.800	4,13%
âb-ı Balıklağı	46	2.596,70	2,42%	57.000	4,92%
âb-ı Kantar	7	395,15	0,37%	2.000	0,17%
âb-ı Kaya Pınarım	6	338,7	0,32%	1.000	0,09%
âb-ı Sebil Pınarı	5	282,25	0,26%	2.000	0,17%
âb-ı Ilıcak Pınarım	5	282,25	0,26%	1.000	0,09%
âb-ı Keşiş	1	56,45	0,05%	667	0,06%
âb-ı Dikilüce	1	56,45	0,05%	400	0,03%
Toplam	887,5	107.328,30	100,00%	1.158.367	100,00%

Kaynak: Kurt'un yayımladığı Adana ve Kars-ı Maraş mufassal tahrir defteri verilerinden derlenmiştir (Kurt, 2005, 2011).

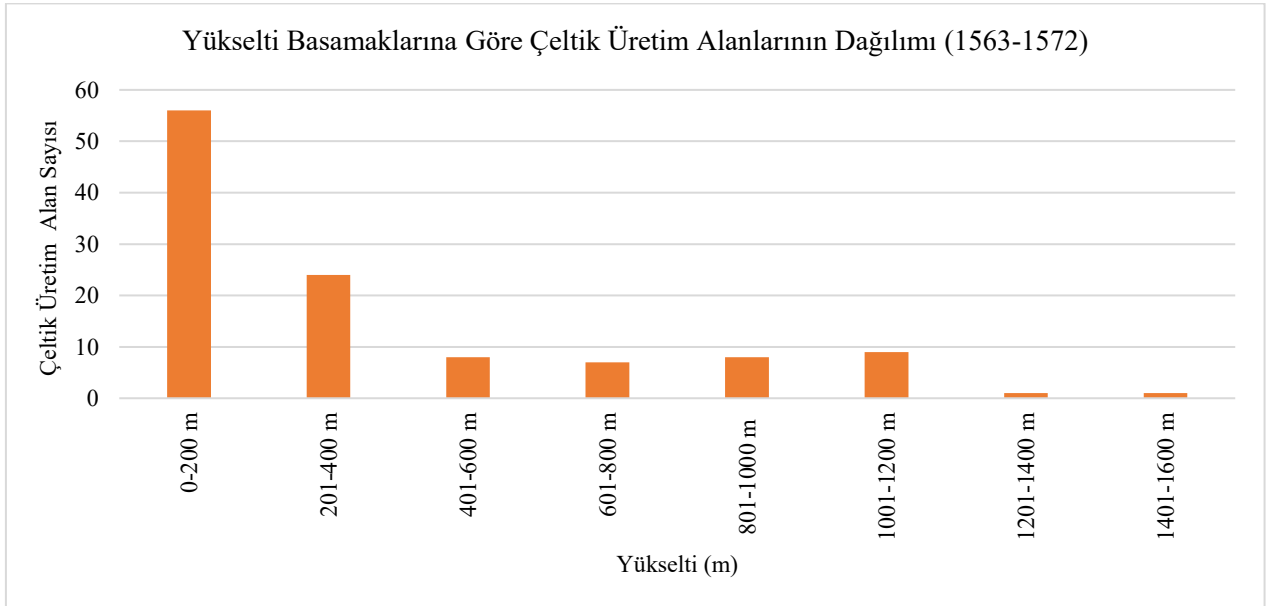
Çalışma sahasında XVI. yüzyılda öşür ve hassa statüsündeki arazilerin tamamında çeltik üretiminin toplam 292.610 kg (292 ton) seviyesine ulaştığı tespit edilmiştir. Bu toplam üretim değerine bakıldığında; öşre tabi reaya üretiminin 185.281 kg ile toplam rekoltenin yaklaşık %63'ünü oluşturduğu, doğrudan merkezi otoritenin kontrolündeki Hassa üretiminin ise 107.328 kg ile %37'lik bir paya sahip olduğu görülmektedir. Ekonomik değer açısından bakıldığında ise durum farklılaşmakta; öşür gelirleri 111.615 akçe düzeyinde kalırken, Hassa arazilerinden elde edilen gelirin 1.158.367 akçe gibi bir yekûne ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu çarpıcı fark, Hassa arazilerinde sadece vergi değil, doğrudan ürünün mülkiyeti ve işletme gelirinin hazineye aktarılmasıyla açıklanabilir. Bu bağlamda, Ceyhan Nehri ve kollarının suladığı bu havza, yıllık ortalama 300 tona yaklaşan üretim kapasitesi ve 1,2 milyon akçeyi aşan ekonomik değeriyle, Osmanlı dönemi Çukurova ekonomisinin en stratejik üretim sahalarından birini teşkil etmektedir.

XVI. yüzyılda devletin doğrudan kontrolü altında bulunan ve "Hassa" statüsünde işletilen çeltik sahalarındaki toplam üretim miktarı 107.328 kg seviyesindedir. Bu üretimin mekânsal dağılışı incelendiğinde, su kaynaklarının debisi ile üretim hacmi arasında mutlak bir paralellik olduğu görülür. Üretim en yoğunlaştığı saha, toplam rekoltenin %72,68'ini (yaklaşık 78 ton) tek başına karşılayan âb-ı Ceyhun (Ceyhan Nehri) havzasıdır. Özellikle Ceyhan üzerindeki Nehr-i Danişmend (2.258 kg), Nehr-i Büyük Kopran (1.354 kg) ve Nehr-i Bakır gibi yüksek kapasiteli sulama alanlarında yer almaktadır. Ceyhan'ı takiben âb-ı Savrun (13.604

kg) ve âb-ı Kesik (6.209 kg) kolları ikinci derecede üretim alanlarını oluşturmaktadır. Hassa üretiminin, nehir yataklarının en genişlediği, eğimin azaldığı ve suyun kanallarla (arklarla) geniş tarım arazilerine dağıtılabildiği taban arazilerde kümelenildiği; devletin yüksek gelir getiren bu stratejik noktaları kendi denetiminde tuttuğu anlaşılmaktadır (Şekil 3).

Reaya tarafından gerçekleştirilen ve vergiye tabi olan "Öşür" statüsündeki çeltik üretimi, toplamda 185.281 kg gibi oldukça yüksek bir rekolteye ulaşarak Hassa üretimini aşmıştır. Bu üretimin mekânsal dağılışına bakıldığında, yerleşmelerin Nahiye-i Karamanlu Yakası ve Nahiye-i Kınık sahalarında yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Karamanlu Yakası'ndaki Mezra-i Eser Bey (14.457 kg), Karye-i Til İbrahim (9.638 kg) ve Karye-i Taşlı Öyük (9.638 kg) ile Kınık Nahiyesi'ndeki Karye-i Çayır (10.602 kg) ve Mezra-i Karaca Viran (10.265 kg) sahaları dikkat çekmektedir. Coğrafi perspektifle değerlendirildiğinde; öşür üretiminin sadece ana nehir kenarlarında değil, vadi tabanlarının iç kesimlerine, sulak mezra arazilerine ve mikro-klima özelliği gösteren depresyon alanlarına yayıldığı görülür. Bu durum, yerel halkın (reayanın) coğrafi ortamın sunduğu en küçük su kaynağını bile (pınar, dere) çeltik tarımı için kullanabildiğini göstermektedir (Şekil 3).

Öşre ve hassa statüsündeki çeltik üretiminin başta Karamanlu Yakası ve Kınık nahiyeleri olmak üzere belirli alanlarda yoğunlaşması, bu faaliyetin yalnızca idarî sınırlar içinde şekillenmediğini, aksine fiziki coğrafya şartları tarafından da yönlendirildiğini göstermektedir. Üretim sahalarının Ceyhan Nehri ve kolları boyunca vadi tabanlarına, sulak mezra arazilerine ve alçak düzlük sahalarla yayılması; topoğrafya, su rejimi ve yükselti koşullarının çeltik tarımının mekânsal dağılışı belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bakımdan, çeltik üretim yerlerini yalnızca idarî birimler çerçevesinde değil, yükselti basamaklarına göre de değerlendirmek, üretimin neden belli alanlarda yoğunlaştığını anlamak açısından gereklidir.

Şekil 4: XVI. Yüzyıl Çeltik Üretim Alanlarının Yükselti Basamaklarına Göre Dağılımı

Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

XVI. yüzyılda Yukarı Çukurova'da çeltik üretim alanları yükselti basamaklarına göre incelendiğinde, üretimin esasen alçak kesimlerde toplandığı açıkça görülür. En yoğun alan 0–200 m kuşağıdır; yani çeltiğin “asıl mekânı” ova tabanları ve akarsu kenarındaki düzlüklere karşılık gelir. Bu tercih tesadüf değildir. Çeltik suyu bol ve yönetilebilir olan yerleri ister; suyu tarlaya almak, tarlada tutmak ve dağıtmak alçak, eğimi az alanlarda daha kolaydır. 201–400 m kuşağında çeltik üretimi sürmektedir; ancak bu kuşakta çeltik alanları daha çok vadi tabanlarında ve akarsu kolları boyunca gelişen düzlüklerde görülmektedir. 400 m'nin üstüne çıkıldığında üretim alanlarının sayısı belirgin biçimde azalır; çünkü hem düz tarım alanları daralır hem de suyu aynı verimle “sabit tutmak” zorlaşır. 800–1200 m bandında görülen kayıtlar ise artık genel bir yayılışı değil, belirli yerleşmelerin çevresindeki küçük ve yerel imkânlarla sürdürülen üretimi işaret eder. 1200 m'nin üstündeki örnekler çok sınırlıdır ve çeltiğin Yukarı Çukurova'da yaygın bir dağ ürünü değil, ova–vadi tabanlarında suya erişimin mümkün olduğu yerlerde tercih edilen bir tarımsal faaliyet olduğunu göstermektedir (Şekil 4). Bu bağlamda yükselti basamaklarına göre ortaya çıkan bu dağılışı, çeltik üretiminin Yukarı Çukurova'da yalnızca doğal çevre koşullarına bağlı olarak şekillenmediğini, aynı zamanda üretimi üstlenen toplumsal kesimlerin yerleşme ve arazi kullanım pratikleriyle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

Osmanlı iktisadî coğrafyasında çeltik üretimi yalnızca köy yerleşmeleriyle sınırlı kalmamıştır. Özellikle Çukurova havzasında konar-göçer teşekküller de üretim sürecinde yer almıştır. Halil İnalıcık'ın tespitlerine

göre, mezra sahalarda yürütülen bu ziraat aile ihtiyacından ziyade pazara dönük bir nitelik taşımaktadır. Bölgesel farklılıklar göz önüne alındığında, Çukurova’da üretim büyük ölçüde göçebelerin inisiyatifinde seyrederken; Kınık Nahiyesi gibi daha doğu sahalarda Memlûk idari geleneğinin bir devamı olarak, tamamı devlete ait çiftlikler üzerinden yürütülen, daha merkezi ve karmaşık bir işletmecilik modelinin tatbik edildiği görülmektedir (Çelik, 2024: 8; İnalçık, 2000: 209).

XVI. yüzyıl sonrasına ait kaynaklar, tahrir defterlerinin sunduğu türden düzenli ve nicel bir veri seti sağlamamakla birlikte, farklı dönemlere ait arşiv vesikalarında çeltik ziraatinin mevcudiyetini ve devamlılığını teyit eden kayıtlar barındırmaktadır. Bu durum, üretimin Cumhuriyet dönemine kadar kesilmediğini ve uzun dönemli bir tarihsel süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak söz konusu belgelerde üretim miktarı, vergi hasılatı, akçe karşılığı veya toplam ürün hacmi çoğu zaman rakamsal olarak belirtilmediğinden, bu devamlılığı nicel düzlemde izlemek ve dönemler arası karşılaştırmalı üretim analizi yapmak mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla XVI. yüzyıl sonrasında çeltik üretiminin sürekliliğinden söz edilebilse de, bunun ancak nitel bir devamlılık olarak değerlendirilmesi gerekir. Buna karşılık, yaklaşık dört asır boyunca bölgedeki kronik sıtma riskine rağmen çeltik ziraatinin sürdürülmesi, bu ürünün ekonomik ve stratejik öneminin sağlıklı ilgili kaygılara rağmen uzun süre korunmuş olduğunu göstermektedir.

XVII. yüzyılı takiben Kars-ı Maraş (Kadirli) havzasındaki çeltik üretimi, yerel bir zirai faaliyet olmaktan çıkarak Osmanlı merkezi hazinesi için “nakit akışı” sağlayan stratejik bir ürüne dönüşmüştür. Arşiv kayıtları incelendiğinde; 1717 yılında Lale Devri’nin saray eğlenceleri ve mutfak masraflarının 1737 yılında ise İran Seferi’ne çıkan ordunun lojistik ihtiyacının doğrudan bu bölgedeki "Kars Çeltiği" gelirlerinden karşılandığı görülmektedir. Ancak 18. yüzyılın ortalarından itibaren merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte, çeltik gelirlerinin yönetimi yerel güç odaklarının (ayanların) ve mültezimlerin inisiyatifine geçmiştir. 1760’larda vergi toplayıcısı Gökvelioğlu Mustafa’nın yolsuzlukları ve ardından tutuklanması, 1767’de ise İstanbul’da oturan Ahırcabaşı Mehmet Bey’in işletmeyi uzaktan yönetme çabasının oluşturduğu mali krizler, sistemin tıkanmış olduğunu göstermektedir. Bu süreçte üretimin üzerindeki baskı o denli artmıştır ki; 1773 yılında Maraş Mütesellimi Bayazıtzaade Numan’ın baskıcı yönetimi altında çeltik işçileri tarlaları terk ederek üretimi durdurma noktasına gelmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise bu stratejik gelir kaynağının kontrolü, Çapanoğulları gibi daha büyük ailelerinin eline geçmiştir; ancak 1830’larda gelirlerin yeniden doğrudan saray mutfağına tahsis edilmesiyle devlet, bölge üzerindeki mali denetimini tekrar tesis etmeye çalışmıştır (Yurtsever, 2024: 102-105).

XVI. yüzyılda sıtma hastalığı bugünkü mikrobiyolojik tanımıyla bilinmese de, hastalığın neden-sonuç ilişkisi “*havası ve suyu ağır yerler*” kavramı üzerinden gayet iyi tespit edilmişti. Dönemin tıp anlayışına göre hastalık, “*kötü hava*” ve “*taaffün*” (kokuşma) neticesinde ortaya çıkan bir “*humma*” türü olarak algılanmış olsa da, pirincin saray mutfağı ve ordu iâşesi için taşıdığı stratejik ve yüksek ekonomik değer, sağlık risklerinin göze alınmasına neden olmuştur (Yılmaz, 2024: 139; Esen, 2017: 2). Bu dönemde üretim durmamış, aksine devletin “iâşe ilkesi” gereği yeni fethedilen bölgelerde dahi çeltik ziraatı genişletilmiştir (Karagöz, 2004: 277). Örneğin 16. yüzyılda Bolu Sancağı’na bağlı Konrapa (Konuralp) bölgesindeki çeltik sahaları “*padişah hassı*” olarak ayrılmış ve bölgedeki üretimin %90’ı saray için gerçekleştirilmiştir (Taş, 2020: 1261). Benzer şekilde Balkanlar’da ve Anadolu’nun sulak alanlarında Yörük grupları çeltik üretiminde istihdam edilmiş ve bu üretim devlet tarafından “*mukataa*” sistemiyle sıkı bir mali denetim altında tutularak sürdürülmüştür (Seyhan & Kılıç, 2022: 80-81). Dolayısıyla XVI. yüzyılda hastalık riski (*kötü hava/koku bağlamında*) bilinmesine rağmen, pirinç “*mübarek ve kıymetli*” bir tahıl olarak görülmüş ve üretimi yasaklanmak yerine, ekonomik getirisinin cazibesıyla teşvik edilerek imparatorluğun dört bir yanında devam ettirilmiştir (Abdioğlu ve Çakır 2021: 206-207).

XIX. Yüzyıldan Cumhuriyet’e “Çeltik Üretimi ve Sağlık” İkilemi: Sıtma (Malarya)

Osmanlı iktisadî yapısı içinde uzun süre önemli bir yer tutan pirinç ziraatının, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren giderek gerilediği ve çözüme sürecine girdiği görülmektedir. Rumeli topraklarının büyük ölçüde kaybedilmesine paralel olarak, 1878 sonrasında iç üretim pirinç talebini karşılayamaz hâle gelmiş; bu nedenle ihtiyaç geniş ölçüde ithalat yoluyla temin edilmeye başlanmıştır. Nitekim 1880 yılında 104.753 ton pirinç ithal edilmesi, bu yapısal dönüşümün somut bir göstergesi niteliğindedir. XX. yüzyılın başlarında da artarak devam eden bu ithalat eğilimi, yalnızca siyasî ve coğrafi kayıplarla değil, aynı zamanda üretim şartlarının çiftçi üzerindeki olumsuz etkileri ve pirinç ziraatının sürdürülebilirliğini zayıflatan ekonomik ve çevresel koşullarla da yakından ilişkilidir (Emecen, 1993:266). Bu çerçevede pirinç ziraatındaki gerilemenin yalnızca iktisadî ve siyasî gelişmelerle açıklanamayacağı; üretim faaliyetinin doğrudan ilişki içinde olduğu sağlık ve çevre koşullarının da belirleyici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Özellikle durgun suya dayalı bir üretim biçimi olan çeltik tarımı, bataklık alanların yaygınlaşmasına yol açarak sıtma gibi salgın hastalıkların ortaya çıkması ve yayılması açısından elverişli bir zemin hazırlamıştır. Bu durum, hem üretici nüfusun sağlık koşullarını

olumsuz etkilemiş hem de devletin tarımsal faaliyetlere yönelik yaklaşımını yeniden şekillendirmiştir. Dolayısıyla XIX. yüzyıl sonlarında pirinç ziraatının azalma süreci, ithalatın artışı ve üretimin daralmasıyla sınırlı kalmayıp, sıtma hastalığıyla mücadele kapsamında alınan idarî ve sağlık temelli tedbirlerle de yakından bağlantılıdır.

Sıtma, insanlık tarihi kadar eski bir hastalık olmakla birlikte, etkeninin anlaşılması ve etkili tedavi yöntemlerinin geliştirilmesinin oldukça geç gerçekleşmesi, yol açtığı can kaybını ve toplumsal krizlerin tahribatını artırmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun girdiği savaşlar, kaybedilen topraklardan kaynaklanan göç hareketleri ve buna eşlik eden olumsuz yaşam koşulları; sıtma başta olmak üzere tifo ve frengi gibi salgın hastalıkların yayılmasını hızlandıran başlıca etkenler arasında yer almıştır. Devletin aynı dönemde derinleşen siyasi, askerî ve ekonomik sorunları ise bu salgınlara karşı etkin ve sürdürülebilir bir mücadele yürütülmesini çoğu zaman güçleştirmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte Türkiye, bir yandan uzun savaş yıllarının ağırlaştırdığı sosyal ve ekonomik şartlarla, diğer yandan da bu ortamda yayılmayı sürdüren ve dönemin dünyasını etkisi altına alan salgınlarla, özellikle sıtmayla eş zamanlı olarak mücadele etmek durumunda kalmıştır (Işık, 2021: 54).

Çukurova bölgesindeki nehir ve vadilerin önemli bir kısmı, sıtma yatağı olan bataklıklarla kaplı olması nedeniyle tarımsal açıdan atıl durumdaydı. Kışlak amacıyla bölgeye gelen Türkmenler, bu arazilerin bir bölümünü tarıma açarak pamuk ve pirinç gibi ticari değeri yüksek ürünler yetiştirmeye başlamışlardır. Yaylaklara göç edildiğinde ekili alanların başında bekçiler bırakılmış, hasat döneminde ise ürünlerin toplanması için geri dönmüştür. Bu tür geçici yerleşim sahaları, süreç içerisinde köy yerleşmelerine dönüştürülmüştür (İnalçık, 2000: 75).

Osmanlı Devleti, bir yandan toplumun temel gıda maddelerinden biri hâline gelen pirinç yeterli miktarda temin etmek ve iâşe düzenini aksatmamak zorundayken, diğer yandan pirinç üretimiyle ilişkilendirilen hastalıklara karşı halkı koruyabilmek için gerekli tedbirleri almakla da yükümlüydü. Bu ikili baskı altında tartışma alanı yalnızca üretim tekniğiyle sınırlı kalmamış; pirinç üreticilerinin ekonomik öncelikleri, sağlık endişesi taşıyan yerel halkın talepleri, yabancı diplomatik temsilcilerin gözlemleri ve uzmanların değerlendirmeleri çoğu zaman birbirinden farklı yönler işaret etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı idaresi açısından belirleyici mesele, bir tarafta iâşe ve üretim sürekliliğini, diğer tarafta kamu sağlığını gözetilen düzenleme ve denetimleri aynı çerçevede yürüterek bu ihtiyaç ve talepleri dengede tutabilmek olmuştur. (Yılmaz, 2024: 142).

Pirinç ziraatı etrafındaki sağlık temelli tereddütlerin belirgin biçimde gündeme geldiği yerlerden biri çalışma sahasının yakın çevresindeki Maraş'tır. Nitekim 1909 yılında, toplum sağlığı kaygısıyla bölgede pirinç ekimi yasaklanmış; ancak çiftçiler pirinç ziraatından yılda yaklaşık 40.000 lira gelir elde ettiklerini, hazinenin de bu üretimden yıllık 10.000 lira vergi topladığını ifade ederek yasağın kaldırılmasını talep etmişlerdir. Bu talebin değerlendirilmesi amacıyla belediye doktoru ile iki askerî doktordan oluşan bir heyet görevlendirilmiş; heyetin 12 Temmuz 1909 tarihli raporunda, bataklık sahalarda biriken bitki ve hayvan kalıntılarının yaz sıcaklarında çürümesiyle oluşan gazların çevreye yayılacağı, yerleşime yakın pirinçliklerin bu nedenle toplum sağlığı üzerinde olumsuz etkiler doğuracağı ileri sürülmüştür. Raporunda ayrıca Maraş'ta güney, batı ve doğu yönlerinden esen rüzgârların söz konusu bataklıklardan geçerek "zehirli" havayı şehre taşıyacağı; bunun da çeşitli hastalıklara yol açarak halk sağlığını ciddi biçimde ihlal edeceği vurgulanmıştır. Bu değerlendirmeler üzerine idare, bir taraftan sağlık kaygılarını diğer taraftan üreticilerin taleplerini birlikte dikkate alarak daha "dengeleyici" bir düzenlemeye gitmiş; yasaklama kararını sürdürmek yerine, şehrin en az 5 km dışındaki tarlalarda pirinç ziraatına izin verilecek şekilde yeniden şekillendirmiştir (Yılmaz, 2024: 146).

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, sıtma ile mücadele "olağanüstü bir savaş" olarak kabul edilmiş ve çeltik tarımı, modern hidrografik müdahaleler ve yasal düzenlemelerle yeniden şekillendirilmiştir (Işık, 2021: 67). 1936 yılında yürürlüğe giren 3039 sayılı "Çeltik Ekimi Kanunu", tarımsal üretimde mekânsal organizasyonu katı kurallara bağlamıştır. Bu kanunla, çeltik tarlalarında "kesik sulama" (suyun belirli aralıklarla kesilerek arazinin kurutulması ve larvaların imhası) yöntemi zorunlu kılınmış, ekim alanlarının yerleşim yerlerine olan mesafesi (kesik sulama yapılan yerlerde 50 metre, yapılmayanlarda 3 km) yeniden düzenlenmiştir (Esen, 2017: 88-90). Coğrafi görünümü değiştiren en önemli müdahalelerden biri de bataklıkların kurutulması (arazi ıslahı) ve okaliptüs gibi suyu çok tüketen ağaçların dikilmesi olmuştur (Esen, 2017: 74; Tuğluoğlu, 2008: 356).

Sıtma ve çeltik ikileminin en şiddetli yaşandığı sahalardan biri, geniş alüvyal topraklara ve sıcak iklim koşullarına sahip Çukurova'dır (Adana-Osmaniye). Bölgedeki bataklıklar ve düzensiz çeltik sulamaları, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında sıtma vakalarının salgın boyutuna ulaşmasında etkili olmuştur (Sarıköse, 2013: 167). Özellikle 1940'lı yıllarda savaş şartlarının doğurduğu ilaç sıkıntısı ve aşırı yağışlar gibi iklimsel etkenler nedeniyle sıtma vakalarında belirgin bir artış yaşanmış; bunun üzerine 1946 yılında

Çukurova’da çeltik ekimi yasaklanmıştır (Esen, 2017: 143). Bu idarî karar, bölgenin tarımsal arazi kullanımını doğrudan etkilemiş; üreticiler çeltik yerine pamuk, susam ve mısır gibi başka tarım ürünlerine yönelmek zorunda kalmıştır (Sarıköse, 2013: 222). Böylece bir sağlık sorunu, bölgenin ekonomik coğrafyasını ve tarımsal yapısını doğrudan etkileyen başlıca unsurlardan biri hâline gelmiştir.

Çalışma sahasında XVI. ile XX. yüzyıllar arasında, özellikle sıtma salgınlarının yaygınlaştığı dönemlerde, nüfusun mekânsal dağılışında belirgin bir değişim gözlenmiştir. Halk, bölgeyi terk etmek yerine, ovalık alanlardaki hastalık riskinden korunmak amacıyla daha yüksek rakımlı sahalara çekilmeyi tercih etmiştir. Bu durum ovalık kesimlerde nüfusun azalmasına karşın dağlık ve yüksek kesimlerde yerleşmelerin yoğunlaşması sonucunu doğurmuştur. Öte yandan Yukarı Çukurova’da su kaynaklarına verilen “*Sıtma Pınarı, Uyuzluk*” gibi adlar, bölgenin tarihsel sağlık ortamına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Cumhuriyet döneminde sıtma ile mücadele, devlet politikalarının öncelikli alanlarından biri hâline gelmiştir. Bu çerçevede 1925 yılından itibaren vilayetlere düzenli olarak kinin sevkiyatı yapılmış, sıtma riski yüksek bölgelerde koruyucu sağlık uygulamaları yaygınlaştırılmıştır. Kinin dağıtımının yoğunlaştığı vilayetler arasında Adana’nın öne çıkması, Osmaniye ve çevresinin sıtma açısından öncelikli mücadele sahaları arasında değerlendirildiğini göstermektedir (Gümüüşü, 2005: 1497-1498). Bu uygulamalar, sağlık politikalarının yalnızca hastalıkla mücadeleyi değil, aynı zamanda yerleşme ve tarımsal faaliyetlere göre yeniden düzenlendiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu durum XIX. yüzyılda çeltik üretimini tamamen ortadan kaldırmamıştır.

Araştırma sahasında XIX. yüzyıldaki çeltik üretim faaliyetlerine ilişkin veriler, dönemin temel başvuru kaynakları olan vilayet salnamelerinden takip edilebilmektedir. Bölgenin idari taksimattaki konumu gereği, üretime dair ilk verilere 1284 (1867) tarihli Halep Vilayet Salnamesi’nde; sonraki verilere ise 1287 (1870) tarihli Adana Vilayet Salnamesi üzerinden ulaşılmaktadır. Söz konusu kayıtlar, Osmaniye ve Kars (Kadirli) kazalarında yoğun bir çeltik ziraatının yapıldığını belgelemektedir. Ayrıca metinlerde, hasat edilen ürünün işlenmesi amacıyla bölgede 'dink' adı verilen su değirmenlerin bulunduğu da belirtilmiştir. Hem üretim faaliyetlerinin hem de işleme tesislerinin varlığının takip eden yıllara ait salnamelerde de tekrar edilmesi, çeltik tarımının 19. yüzyıl boyunca bölge ekonomisindeki sürekliliğini kanıtlamaktadır (Terzi & Ergün, 2015; Kütük, 2016).

Cumhuriyet Dönemi: 1936 Çeltik Ekimi Kanunu ve Çeltik Üretimi

Cumhuriyet Dönemi’nde çeltik üretimi, Osmanlı’dan devralınan üretim sahaları ve teknikleri üzerine inşa edilmekle birlikte, bu faaliyetin kamu sağlığı, su yönetimi ve mekânsal planlama boyutlarının belirgin biçimde öne çıktığı yeni bir çerçeveye oturtulmuştur. Özellikle sıtma ile çeltik tarımı arasında kurulan doğrudan ilişki, devletin bu ürüne yönelik yaklaşımını üretimi teşvik etmekten ziyade kontrol altına alma ve sınırlama yönünde şekillendirmiştir. Bu bağlamda 1936 tarihli ve 3039 sayılı Çeltik Ekimi Kanunu ile üretim süreci, “*sıtma ile mücadele*” kapsamında yeniden düzenlenerek merkezîyetçi bir yapıya kavuşturulmuştur. Vilayet ve kazalarda kurulan Çeltik Komisyonları aracılığıyla suyun dağıtımından ekim alanlarının haritalanmasına kadar her aşama devlet denetimine alınmış; sivrisinek üremesini engellemek amacıyla uygulanan “*kesik sulama*” (suyu belirli aralıklarla kesme) zorunluluğu ile arazinin su rejimi yapay olarak kontrol altına alınmıştır. Böylece geleneksel ve rastgele yürütülen çeltik tarımı, yerini devletin teknik ve idari gözetimindeki planlı, disipline edilmiş ve modern bir arazi kullanım modeline bırakmıştır.

Cumhuriyet’in erken döneminde, Osmaniye’yi de kapsayan Ceyhan-Savrun Havzası, sulak ekolojisinin meydana getirdiği sıtma riski nedeniyle halk sağlığı politikalarının öncelikli uygulama sahalardan biri olmuştur. Bölgedeki idari yapılanma incelendiğinde; 1938 yılı itibarıyla Kozan, Osmaniye, İslâhiye, Gökşun, Pazarcık ve Maraş’ın tek bir 'sıtma mücadele bölgesi' olarak birleştirildiği ve sağlık ekiplerinin periyodik taramalarla köylere ulaşarak ücretsiz ilaç dağıttığı görülmektedir (Köse, 2021: 381-382). Dikkat çekici olan husus; henüz 1936 tarihli Çeltik Kanunu yasalaşmadan önce, Ziraat Vekâleti’nin inisiyatifiyle Maraş ve Andırın hattında 'kesik sulama' yönteminin denenmesi ve riskli alanlarda ekimin yasaklanmasıdır. Bu durum, Ceyhan Vadisi’ndeki akarsu boylarında yapılan çeltik tarımının, yasal mevzuattan önce fiili sağlık tedbirleriyle sınırlandırıldığı göstermektedir. Bu bağlamda Osmaniye’de 1936 Kanunu’nun tatbiki, sadece tarımsal bir düzenleme olarak kalmamış; bataklıkların kurutulması (drenaj), sulama arklarının mühendislik esaslarına göre planlanması ve nöbetleşe sulama denetimi gibi geniş çaplı bir kamu müdahalesine dönüşmüştür. Tüm bu süreç, bölgedeki çeltik sahalalarının zamanla daralmasına ve üreticinin alternatif tarım ürünlerine yönelmesinde belirleyici bir etken olmuştur.

Tablo 3: İlçelere Göre Çeltik Ekim Alanları ve Üretim Miktarları (1937-1946)

		Bahçe	Kadirli	Osmaniye	Toplam
1937	Hektar	71	678	21	770
	Ton	250	2.304	63	2.617
1938	Hektar	119	1.190	115	1.424
	Ton	260	2.950	280	3.490
1939	Hektar	205	-	305	510
	Ton	500	-	100	600
1940	Hektar	133	-	231	364
	Ton	221	-	660	881
1941	Hektar	300	-	620	920
	Ton	150	-	630	780
1942	Hektar	192	1.036	-	1228
	Ton	215	1.671	-	1886
1944	Hektar	-	554	110	664
	Ton	-	442	338	780
1945	Hektar	-	250	320	570
	Ton	-	1297	740	2037
1946	Hektar	500	300	-	800
	Ton	290	1100	-	1390

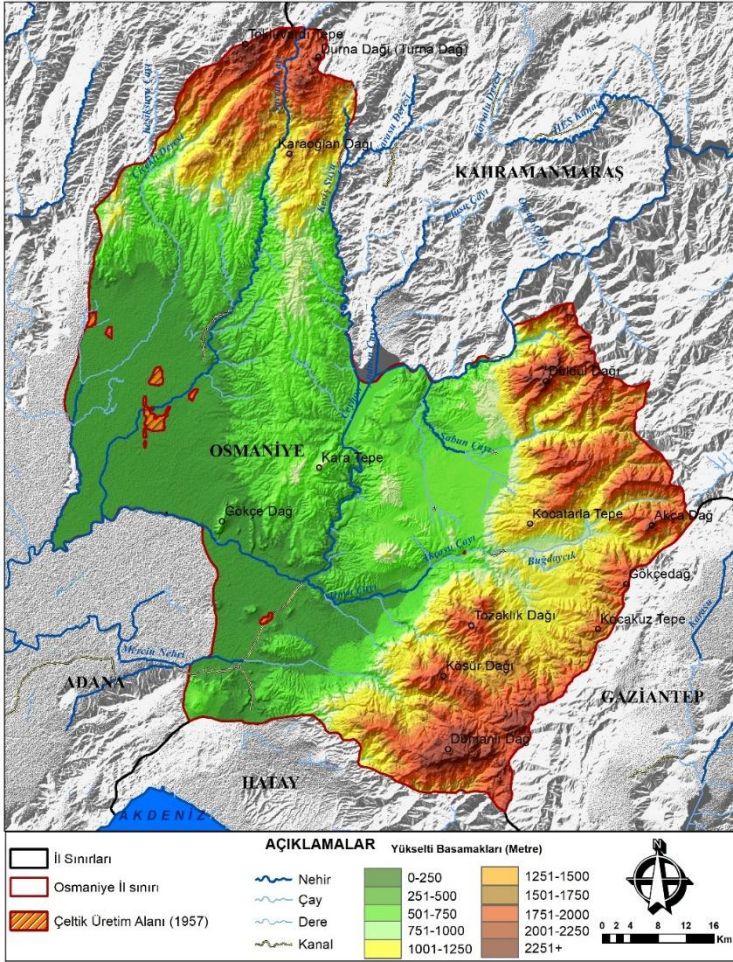
Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü [İGM], *Tarla Ziraatı İstatistikleri*, 1937–1946 yıllarına ait ilgili cetvellerden derlenmiştir.

Not: 1943 yılına ait çeltik üretim verilerine ulaşılamamıştır.

Çalışma sahasındaki 1937-1946 dönemi çeltik üretim verileri, Cumhuriyet idaresinin “*halk sağlığı (sıtma mücadelesi)*” ile “*tarımsal üretim*” arasında kurmaya çalıştığı hassas dengenin sahaya yansımalarını somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Üretim miktarlarında gözlenen ani değişimlerin, fiziki coğrafya şartlarından ziyade Çeltik Komisyonları tarafından alınan “*idari kararlar*” ve uygulanan “*mekânsal yasaklar*” doğrultusunda şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu süreç, birbirini takip eden üç temel aşamada gelişmiştir. Birinci aşamada; Ceyhan ve Savrun havzalarının en verimli taban arazilerine sahip olan Kadirli, 1938 yılında 1.190 hektar ekim alanı ve 2.950 ton rekolte ile bölge üretiminin yaklaşık %85’ini tek başına karşılayan bir üretim merkezi konumundadır. Ancak bu ilçenin 1939, 1940 ve 1941 yıllarında üretim listesinden çıkarılmış olması, 1936 Çeltik Kanunu’nun tatbikiyle birlikte, sıtma riskinin yüksek olduğu geniş sulak alanlarda “*ekim yasağının*” devreye girdiğini ve üretimin devlet eliyle durdurulduğunu ortaya çıkarmaktadır. İkinci aşamada; Kadirli’deki kısıtlamalar üretimin coğrafi olarak yer değiştirmesine yol açmıştır. Kadirli’nin devre dışı kaldığı 1939-1941 döneminde, üretim ağırlığının Osmaniye ve Bahçe ilçelerine kaydığı görülmektedir. Özellikle 1941 yılında Osmaniye’de ekim alanının 620 hektara, üretimin ise 630 tona yükselmesi; üreticinin yasaklı bölgelerden, devletin izin verdiği (daha kontrol edilebilir veya yerleşime uzak) sahalara yöneldiğini gösteren bir “*yer değiştirme*” örneğidir. Ancak Osmaniye ve Bahçe’nin sınırlı vadi tabanları, Kadirli’nin oluşturduğu boşluğu dolduramamış ve toplam üretim 3.490 tondan (1938), 600-900 ton bandına kadar gerilemiştir. Üçüncü aşamada ise; 1942 yılında Kadirli’nin tekrar üretime açılmasıyla toplam üretim 1.886 tona yükselse de, ilçeler bazındaki istikrarsızlık devam etmiştir. Ekim alanlarının bir yıl açılıp ertesi yıl kapatılması; çeltik tarımının serbest bir piyasa faaliyeti olmaktan çıkıp, Çeltik Komisyonlarının yıllık risk haritalarına ve “*su nöbeti*” kararlarına göre şekil aldığını göstermektedir. Bu bağlamda 1936 Kanunu sonrasında Osmaniye ve çevresindeki çeltik üretimi, doğal potansiyelinin altında kalmaya zorlanmış; çiftçi ise bu belirsizlik ortamında zamanla çeltikten uzaklaşarak alternatif ürünlere yönelmiştir. Belirtilen durum günümüze değin yansımış, nihayetinde çeltik üretimi 2017 yılından sonra ortadan kalkmıştır (Tablo 3).

1945 Yılı Sıtma Savaş Kanunu ve Sonrasında Çeltik Üretimi

Osmaniye’nin de içinde bulunduğu Seyhan (Adana) vilayetinde sıtma yükü, Cumhuriyet’in ilk yıllarında yoğun çeltik ziraatının yol açtığı bataklıklarla birleşerek ciddi bir halk sağlığı sorununa dönüşmüştür. Sıtma mücadelesinden sorumlu Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâleti, 26 Mart 1945 tarihinde yürürlüğe giren 4707 sayılı Sıtma ile Olağanüstü Savaş Kanunu ile hastalığın kaynaklarını ortadan kaldırmaya yönelik yeni bir düzenleme çerçevesi oluşturmuştur. Söz konusu kanun, ev, bağ, bahçe, otlak, çeltik tarlası, fabrika ve değirmen gibi alanlarda sıtma teşkilatı tarafından tespit edilen sivrisinek üreme sahalalarının yok edilmesini zorunlu kılmış; bu yükümlülüğü yerine getirmeyen resmî ve özel kurumlar ile şahıslar için para cezası ve hapis yaptırımı öngörmüştür. Böylece 1936 tarihli Çeltik Ekimi Kanunu ile getirilen kesik sulama, ruhsat ve mesafe şartları, halk sağlığını esas alan daha kapsamlı bir müdahale çerçevesiyle tamamlanmıştır. Nitekim söz konusu düzenlemenin temel gerekçesi, denetimsiz bırakılan çeltik ziraatının sivrisinek üretme potansiyelini artırarak sıtma vakalarının yayılmasına zemin hazırlamasıydı (Işık, 2021: 63).

Şekil 5: Araştırma Sahasında Çeltik Üretim Alanları (1957)

Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

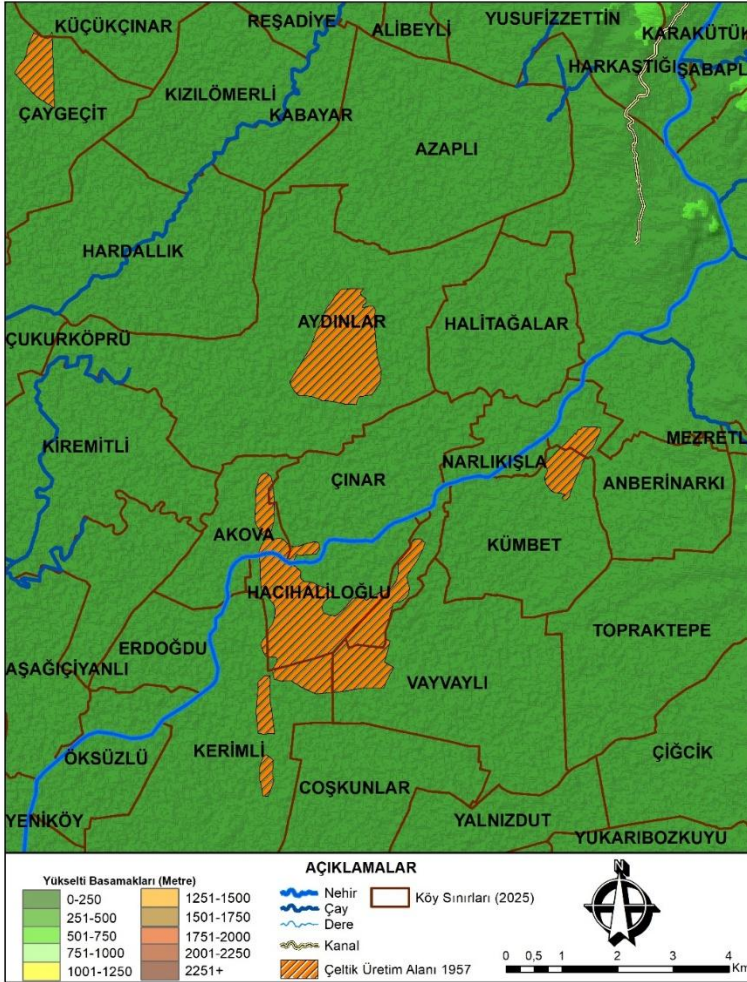
Sıtma ile mücadele amacıyla yürürlüğe konulan sağlık tedbirleri, 1940'lı yıllarda Seyhan vilayetindeki çeltik üretimini doğrudan etkilemiştir. Sağlık Vekâleti'nin 12 Ocak 1945 tarihli duyurusunda, kesik sulama usulüyle yürütülen çeltik ziraatının yasaklanacağı, üretime ancak yazın en kurak döneminde dahi kurumayan daimî bataklıkların gerisindeki sahalarda ve yeni bataklık alanlar oluşturmadan izin verileceği belirtilmiştir (Aydemir, 2016: 62). Ayrıca 3039 sayılı Çeltik Ekimi Kanunu'nda, kesik sulama yapılmayan yerlerde çeltikliklerin köy, kasaba ve şehirlerden en az üç kilometre uzaklıkta bulundurulması hükme bağlanmıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 1936). Bu çerçevede Osmaniye'nin Savrun ve Ceyhan vadilerinde yerleşmelere yakın sahalarda kurulan çeltik tavaları ciddi sınırlamalara tâbi tutulmuştur. Yasağın uygulanması, Seyhan iline bağlı Osmaniye, Kadirli ve Kozan gibi ilçelerde görev yapan sağlık komisyonları ile Adana Sıtma Enstitüsü aracılığıyla yürütülmüş; tarla sahiplerinin suyu düzenli biçimde kesmeleri, işçilere kinin dağıtılmaları ve tarlaların on gün aralıklarla kırk sekiz saat susuz bırakılması şart koşulmuştur. Bununla birlikte savaş sonrası dönemde artan pirinç ihtiyacı nedeniyle bazı sahalarda bu kısıtlamaların kısmen esnetildiği görülmektedir (Aydemir, 2016: 62-63). Nitekim TBMM'nin 1946 yılı görüşmelerinde, sıtma mücadelesi yüzünden pirinç ziraatının oldukça dar alanlara çekildiği ve teknik ziraat ile sağlık tedbirlerini birlikte düzenleyecek yeni bir çeltik kanununa ihtiyaç bulunduğu açıkça ifade edilmiştir (TBMM, 1946: 568, 614). Bu nedenle Osmaniye'de 1945 sonrasında çeltik üretiminin azalmasında sağlık politikaları belirleyici unsurlardan biri olmuştur.

1957 yılına gelindiğinde Osmaniye'deki çeltik (pirinç) üretim sahalarının, Cumhuriyetin başındaki üretim sahalarına kıyasla önemli ölçüde daraldığı görülmektedir. Bununla birlikte, üretim alanlarının bütünüyle yer değiştirmedeği; aksine aynı hidrografik sahalarda devam ettiği belirlenmiştir. Bu bağlamda Ceyhan Nehri ve yakın çevresi, tarihsel süreç boyunca çeltik üretimi açısından belirleyici konumunu korumuş; suya erişim ve topoğrafik elverişlilik bakımından "eski işlevini" büyük ölçüde sürdürmüştür. Ancak asıl dikkat çekici değişim, Hamus nehri havzasında çeltik üretim sahalarının belirgin biçimde azalmasıdır. Buna karşın Kadirli, 1957'de de Osmaniye'de çeltik üretiminin en yoğun yapıldığı saha olma niteliğini muhafaza etmiştir. Nitekim ArcGIS 10.4 üzerinden yapılan alan hesaplamalarına göre, 1957 yılında toplam 10.800 dekar çeltik üretim alanı tespit edilmiş; bunun %91,5'inin Kadirli sınırları içinde yer aldığı belirlenmiştir (Şekil 5).

Yukarı Çukurova ve çevresinde yüzyıllar boyunca yerel ekonominin merkezinde yer alan geleneksel çeltik üretiminin sona ermesinde, Aslantaş Barajı'nın inşası ve buna bağlı olarak değişen hidrolojik şartların belirleyici bir etkisi olmuştur. Barajın yapımından önce Savrun Çayı ve Keşiş Suyu gibi akarsular tarım alanlarının sulanmasında önemli bir rol oynuyor; tarım büyük ölçüde bu sulara ve bataklık karakterli sahalara dayanıyordu. Ancak Aslantaş Baraj Gölü'nün devreye girmesiyle birlikte hem geçmişteki bazı tarım arazileri sular altında kalmış hem de havzadaki sulama rejimi köklü bir biçimde değiştirilmiştir (Gözenç, 1977: 176). İnşa edilen yeni drenaj sistemleriyle bataklıkların kurutulması ve taşkınların önlenmesi, çeltik tarımının ihtiyaç duyduğu geleneksel ekolojik ortamı ortadan kaldırmış; arazilerin farklı ürünlere ve modern tarımsal faaliyetlere yönlendirilmesine imkân tanımıştır (Göney, 1976: 68).

Kadirli ve çevresinde suyun denetim altına alınmasıyla ortaya çıkan dönüşüm, bölgenin arazi kullanımı ve yerleşme düzeni üzerinde belirgin etkiler doğurmuştur. Uzun süre boyunca bataklık sahalara ve bunlara bağlı hastalık riski, yörenin iskân yapısını sınırlandıran başlıca çevresel unsurlar arasında yer almış; ahaliyi özellikle yaz aylarında hem serinlemek hem de bu olumsuz koşullardan uzaklaşmak amacıyla Toros Dağları'ndaki yaylalara yöneltmiştir (Mağmumi, 2008). Yapımına 1975 yılında başlanıp 1984 yılında tamamlanan Aslantaş Barajı sonrasında ise, baraj gölü altında kalan Durmuşsofular, Sofular, Bekereci, Bahadırlı, Karatepe, Kızıusuflu, Gökahmetli, Kıyıkçı, Köleli ve Kesim köylerinin yer değiştirmek zorunda kalması, bu müdahalenin beşerî coğrafya üzerindeki somut sonuçlarını ortaya koymuştur. Sular altında kalan bu köylerden ayrılan ailelerin bir bölümünün, Kadirli şehrinin doğusundaki eğimli ve heyelan riski taşıyan sahalara inşa izni olmaksızın yerleşmesi, Yeşiltepe ve Bağ gibi yeni gecekonduların oluşumunu hızlandırmıştır (Üçeçam, 2002: 83-84). Bu çerçevede, taşkın alanlarının denetim altına alınması ve arazinin modern sulama sistemleri doğrultusunda yeniden düzenlenmesi, yalnızca tarımsal üretim deseninde değil; sağlık şartları, iskân kararları ve yerleşme dokusunda da tarihsel bir dönüşüme neden olmuştur.

Çalışma sahasında 1957 yılında Savrun Çayı ve Hamus Vadisi tabanlarında, özellikle bugünkü Aydınlar, Hacıhalioğlu, Erdoğan, Kerimli, Vayvaylı, Köseli, Sakızgediği ve Çaygeçit köy sınırları içinde yoğunlaşan çeltik üretim sahaslarının, günümüzde TÜİK verilerine göre aynı işlevi sürdürmediği anlaşılmaktadır (Şekil 6). Yaklaşık yarım asır önce vadi tabanlarını kaplayan bu üretim alanları, zamanla yerleşme dokusunun tarım arazileri aleyhine genişlemesi ve hidrolik altyapının modernleşmesi sonucunda tasfiye olmuş; yerlerini büyük ölçüde buğday, mısır, pamuk ve yerfıstığı gibi ürünlere bırakmıştır. Bu dönüşümün temel belirleyicisi, suyun tarlaya ulaştırılma rejiminde meydana gelen dönüşümlerdir. Geçmişte “çay-ark” sistemiyle sürdürülen ve yüksek taban suyu koşullarına dayanan çeltik üretimi, Aslantaş Barajı'nın 1984 yılında işletmeye alınmasından sonra drenaj kanallarıyla desteklenen modern sulama düzenine bağlı yeni bir arazi kullanım yapısına geçilmiştir (Osmaniye Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2014). Suyun denetim altına alınması ve bataklık karakterli alanların kurutulması, çeltik yerine farklı sulama koşullarına uyum sağlayan ve daha yüksek gelir getiren tarım ürünlerinin tercih edilmesini kolaylaştırmıştır. Nitekim güncel sulama yatırımları da bu dönüşümün sürekliliğine işaret etmektedir. Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından yapımı sürdürülen Savrun Barajı ile 14.144 dekar arazinin modern sulama şebekesiyle sulanacağını belirtilmesi, havzadaki tarımsal faaliyetlerin artık farklı bir su yönetimi anlayışı çerçevesinde yeniden düzenleneceğini göstermektedir (DSİ, 2025; TÜİK, 2025).

Şekil 6: Araştırma Sahasında Çeltik Üretiminin En Yoğunlaştığı Köyler (1957)
Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

Bataklık Alanların Kurutulması Sonrasında Arazi Kullanımı ve Tarımsal Üretimdeki Değişim

Bataklık alanların kurutulması, Osmaniye’de yalnızca sıtmayla mücadeleyle yönelik bir müdahale değil, aynı zamanda tarımsal mekânın yeniden düzenlenmesi sürecidir. Bu süreçte sulak ve sazlık sahalar, drenaj uygulamaları ve yer yer okalipütis dikimi gibi yöntemlerle kurutulmaya çalışılmış; böylece suyun tabanda tutulduğu bataklık karakterli alanlar tarıma elverişli arazilere dönüştürülmüştür. Ceyhan ve Savrun vadilerinde de benzer biçimde, su biriktirme kapasitesi yüksek sazlık ve gölet alanlarının daralmasıyla birlikte çeltik tarımının dayandığı göletli tava düzeni bozulmuş, buna karşılık farklı ürünlerin yetiştirilebildiği yeni tarım alanları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bataklıkların kurutulması, bir yandan sağlık ve iskân sorunlarına müdahale ederken, diğer yandan çeltik tarımının fiziksel zeminini zayıflatarak arazi kullanımını farklı bir doğrultuda dönüştürmüştür.

Çeltik tarımının azalmasıyla eş zamanlı yürütülen “*arazi ıslahı*” çalışmaları, bölgenin fiziki coğrafyasını ve tarımsal ürün desenini kalıcı olarak değiştirmiştir. Devlet, sadece yasaklamakla kalmamış, çeltik tarımına uygun olan ancak sıtma kaynağı görülen sulak alanları kurutma yoluna gitmiştir. Bunun en dikkat çekici örneği, Kadırlı, Kozan ve Ceyhan üçgeninde yer alan yaklaşık 130 km² büyüklüğündeki Akçasaz Bataklığı’dır. Bu alan, 1940’lı ve 1950’li yıllarda yürütülen drenaj çalışmalarıyla kurutulmuş tarıma açılmış; ancak çeltik yerine sıtma riski daha düşük tarımsal kullanımlara tahsis edilmiştir (Sarıköse, 2013: 115; Esen, 2017: 150). Benzer biçimde, Osmaniye merkez ilçeye bağlı Yaveriye Köyü arazisi içindeki 0,23 km²’lik bataklık alan ile Kadırlı ilçesindeki 0,15 km² büyüklüğündeki Kesikkeli ve 0,10 km² büyüklüğündeki Gözbaşı bataklıkları da kurutulmuş sıtma kaynağı olmaktan çıkarılmıştır (Esen, 2017: 150). Bu müdahaleler, çeltik tarımının dayandığı sulak alanları ortadan kaldırırken, aynı sahaların farklı tarımsal kullanımlara açılmasına zemin hazırlamıştır.

1950’li yıllar, Marshall Planı kapsamında bölgeye giren tarımsal mekanizasyonun (özellikle traktör ve ağır iş makineleri) Savrun Vadisi’ndeki arazi kullanım biçimini ve mülkiyet yapısını köklü biçimde dönüştürdüğü bir dönem olmuştur. Bu süreçte, özellikle “tank paleti” sistemiyle çalışan makinelerin devreye girmesiyle Akçasaz bataklığı ıslah edilmiş; ancak tarıma kazandırılan yaklaşık 90.000 dönümlük verimli taban arazisi, sınırlı

sayıdaki nüfuzlu ailenin mülkiyetine geçmiştir. Nitekim Savrun Çayı'nın batısında Karamüftüoğulları (yaklaşık 15.000 dönüm), doğusunda Coşkunlar (yaklaşık 25.000 dönüm) başta olmak üzere Vayısoğulları, Ali Saip Ursavaş'ın mirasçıları gibi büyük toprak sahipleri, geniş ölçekli çeltik çiftlikleri kurmuşlardır. Mülkiyetin bu denli yoğunlaşması, su yönetimini de doğrudan etkilemiş; Savrun Çayı'nın suları kamusal bir kaynak olmaktan çıkarak Karamüftüler Arkı, Coşkunlar Arkı, Karaceliler Arkı ve Bozdoğan Arkı gibi şahıs veya aile isimleriyle anılan özel sulama kanallarına yönlendirilmiştir. Bu yapı, çeltik tarımını bölgenin en kârlı ticari faaliyeti hâline getirirken, aynı zamanda halk sağlığı açısından ciddi riskler doğurmuştur. Mevzuat gereği yerleşim alanlarına en az 3 km mesafede kurulması gereken çeltik ekim sahaları; idari denetimlerin yetersizliği ve yerel güç odaklarının etkisiyle kasaba merkezine, özellikle Muhacir Mahallesi ve Sülemiş Tepesi eteklerine kadar yaklaşmıştır (Yurtsever, 2016: 192–196).

Bataklıkların kurutulması ve çeltik ekimine getirilen sınırlamalardan sonra, Yukarı Çukurova'da taban arazilerinin kullanım biçimi değişmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Fırka-i İslâhiye sonrasında hızlanan iskân ve tarımsal teşvikler, bataklıktan kurtarılan alanlarda pamuğun öne çıkmasına zemin hazırlamıştır (Üçeçam Karagel, 2008: 282). Sürekli su altında yetiştirme koşulu gerektirmeyen, ancak alüvyal tabanlarda yüksek verim sağlayabilen pamuk, uzun süre Çukurova tarımının başlıca ticari ürünlerinden biri olmuştur. Bu nedenle çeltik ekiminin gerilediği bazı eğimi az arazilerde pamuk üretimi ağırlık kazanmıştır. Ancak 1990'lardan itibaren GAP kapsamında Güneydoğu Anadolu'da sulama alanlarının genişlemesi, pamuk üretiminin bölgesel ağırlığını giderek bu sahaya kaydırmıştır. Nitekim Çopur, Harran Ovası'na 1995 yılında su verilmesinden sonra GAP alanında pamuk ekim alanı ve üretiminin arttığını, 2000 sonrasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde pamuk ekim alanları genişlerken diğer bölgelerde gerileme görüldüğünü belirtmektedir (Çopur, 2018: 13–16). Bu süreçte Osmaniye'de tarımsal ürün deseni yeniden şekillenmiş; yerfıstığı, ilin tarımsal kimliğini belirleyen başlıca ürünlerden biri hâline gelmiştir (Şahin, 2014: 619–644; TÜRK PATENT, 2003). Bu dönüşüm, geçmişte çeltik ve bataklık alanlarla ilişkilenen taban arazilerinin, sağlık politikaları, drenaj uygulamaları ve piyasa koşulları doğrultusunda farklı tarımsal kullanımlara açıldığını göstermektedir.

Çeltik Üretiminin Sona Erme Süreci (1996-2025)

Osmaniye'nin 1996 yılında idari statüsünün değişerek il kimliği kazanması, bölgedeki tarımsal envanerin müstakil olarak izlenmesine olanak tanımış; ancak bu yeni dönem, aynı zamanda çeltik ziraatının bitme sürecinin yaşandığı döneme tekabül etmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Ceyhan ve Savrun havzalarını şekillendiren “bataklık-sıtma” eksenli zorunlu kısıtlamalar, 1990'lı yılların sonundan itibaren yerini modern sulama altyapısının ve piyasa koşullarının belirlediği “ekonomik rasyonaliteye” bırakmıştır. Bu bağlamda 1996-2024 dönemi, çeltik tarımının mekânsal olarak Kadirli ilçesiyle sınırlı hâle geldiği, ekim alanlarının belirgin biçimde daraldığı ve üreticilerin suyun daha verimli kullanılabildiği ve daha yüksek gelir sağlayan yerfıstığı, mısır ve turp gibi ürünlere yöneldiği bir dönemdir. Nitekim bu süreç, çeltik üretiminin 2017 yılı itibarıyla sona ermesiyle sonuçlanmıştır.

Osmaniye, Adana iline bağlı olduğu 1996 yılında herhangi bir çeltik üretimi gerçekleştirilmemiştir. İl statüsü kazanmasını takiben, istatistik yıllıklarında ilk kez müstakil bir il olarak yer aldığı 1997-2000 döneminde çeltik üretimi kaydedilmemiştir. İstatistiksel veri toplama yöntemi değişikliğiyle 2005 yılı ve sonrasında veriler ilçe bazında yayımlanmaya başlanmıştır. Bu yeni veriler, Osmaniye ilinde çeltik tarımının yalnızca Kadirli ilçesinde yapıldığını, merkez ilçe ve diğer ilçelerde ise üretim olmadığını göstermektedir. Nitekim 2017 yılı sonrasında Osmaniye'de pirinç üretimi sona ermiştir (Tablo 4).

1996-2025 döneminde araştırma sahasında çeltik ekim alanı ve üretim miktarı düzenli bir seyir izlememiştir. Belirli yıllarda geçici artışlar görülmekle birlikte, genel eğilim üretimin daralması ve nihayet ortadan kalkması yönündedir. Mevcut verilere göre 2005 ve 2009 yılları, 1.580 dekar ekim alanı ve 1.054 ton üretimle son dönemin en yüksek değerlerinin kaydedildiği yıllardır. Ancak 2009 sonrasında çeltik üretiminde belirgin bir gerileme süreci başlamış; ekim alanı ve üretim miktarı giderek azalmıştır. Nitekim 2010 yılında ekili alan bir önceki yıla göre yaklaşık %76 azalarak 380 dekar düşmüş, üretim de 228 tona gerilemiştir. 2011, 2012 ve 2013 yıllarına ait veri bulunmamasıyla birlikte, 2014 sonrasında üretimin yeniden canlandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen bu dönem kalıcı bir toparlanmaya işaret etmemektedir. 2014-2017 arasında ekim alanı 220-284 dekar, üretim ise 91-171 ton aralığında kalmıştır. 2016 yılında 284 dekarlık alanda 171 tonluk üretimle kısmi bir artış görülmüşse de, bu durum süreklilik kazanmamış; 2017 yılında üretim 91 tona düşmüştür. Buna karşılık dekar başına verim, özellikle 2005 sonrasında, yaklaşık 600 kg civarında seyretmiştir. Bu durum, üretimdeki gerilemenin verim düşüşünden çok ekim alanlarının daralmasından kaynaklandığını göstermektedir. Söz konusu daralma, üreticilerin yerfıstığı, mısır ve turp gibi pazarlama imkânı daha güçlü ve su kullanımında daha avantajlı ürünlere yönelmesiyle ilişkilendirilebilir. Sonuç olarak, bir dönem bölgenin önemli tarım ürünlerinden biri olan çeltik, 2000'li yıllarda yalnızca Kadirli Ovası'nda sınırlı ölçüde varlığını sürdürebilmiştir. Resmî kayıtlara göre 2017 sonrasında Osmaniye'de ticari amaçlı çeltik

üretimi tespit edilememiştir. Kadırlı’de 2016 yılında yapılan son hasadın ardından, üretimin idari denetiminden sorumlu Çeltik Komisyonunun faaliyetleri de sona erdirilmiştir (Tablo 4).

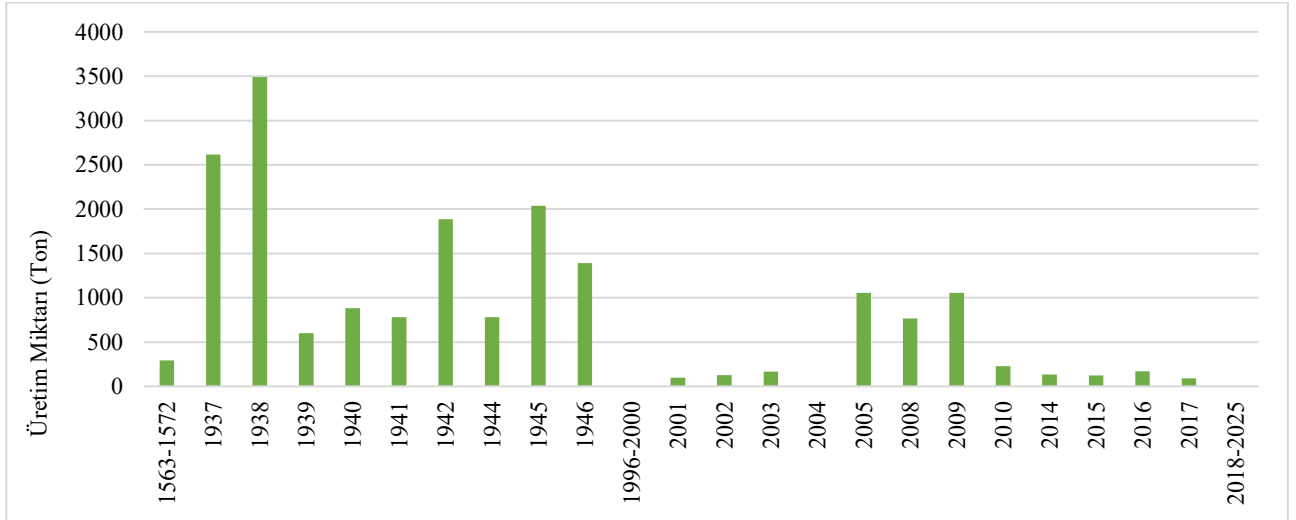
Tablo 4: Osmaniye’de Çeltik Üretimi (1996-2025)

Yıllar	Dekar	Kg/Dekar	Ton
1996-2000	-	-	-
2001	330	291	96
2002	350	357	125
2003	500	332	166
2004	-	-	-
2005	1.580	667	1.054
2008	1.197	641	767
2009	1.580	667	1.054
2010	380	600	228
2014	220	600	132
2015	206	602	124
2016	284	602	171
2017	152	599	91
2018-2025	-	-	-

Kaynak: DİE (1996-2003); TÜİK (2004-2025) tarımsal üretim istatistiklerinden derlenmiştir.

Not: 2006, 2007, 2011, 2012 ve 2013 yıllarına ait çeltik üretim verilerine ulaşılamamıştır.

XVI. yüzyıldan itibaren önemli bir çeltik üretim sahası olan Yukarı Çukurova, Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde de bu niteliğini sürdürmüştür. Bununla birlikte, ilerleyen yıllarda üretimde dönemsel artışlar görülse de genel eğilim gerileme yönündedir. Bu gerileme, yalnızca bölgesel üretim hacminin azalması anlamına gelmemiş; aynı zamanda daha önce bu sahadan karşılanan arzın giderek başka üretim alanlarına ve dış alım kanallarına kaymasına yol açmıştır. Dolayısıyla Yukarı Çukurova’da çeltik tarımının zayıflaması, sadece yerel bir üretim düşüşü olarak değil, Türkiye’de çeltik arzının mekânsal olarak yeniden dağılımı çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Şekil 7: Yukarı Çukurova’da Dönemlere Göre Çeltik Üretimi (1563-2025)

Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

Araştırma sahasında, 1563-1572 tarihli tahrir kayıtlarına göre Ceyhan ve Savrun nehirleri havzasını kapsayan Yukarı Çukurova’da toplam çeltik üretimi yaklaşık 292 ton olarak hesaplanmaktadır. Buna karşılık XVI. yüzyıl ile Cumhuriyet dönemi arasındaki sürece ilişkin üretim miktarını düzenli ve karşılaştırılabilir biçimde izlemeye imkân veren nicel veriler mevcut değildir. Bununla birlikte farklı dönemlere ait arşiv vesikalarında çeltik ziraatinin varlığına ve devamına ilişkin kayıtlara rastlanması, üretimin Cumhuriyet dönemine kadar bütünüyle ortadan kalkmadığını ve tarihsel bir süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu süreklilik nicel değil, nitel düzeyde izlenebilmektedir; zira söz konusu belgelerde üretim miktarı, vergi hasılatı veya toplam ürün hacmi çoğu zaman sayısal olarak belirtilmemiştir. Bu nedenle XVI. yüzyıl sonrasına ilişkin olarak çeltik üretiminin sürdüğü söylenebilse de, üretimin hangi dönemlerde ne ölçüde arttığı ya da azaldığı kesin rakamsal verilerle ortaya konulamamaktadır. Cumhuriyet döneminde ise üretim yeniden artış göstermiş ve 1938 yılında 3.490 ton ile en yüksek düzeye ulaşmıştır. Bu durum, 1936 tarihli Çeltik Ekimi Kanunu’nun etkisinin üretim istatistiklerine hemen ve aynı ölçüde yansımadağını, asıl kırılmanın 1939 verilerinde belirginleştiğini göstermektedir. Nitekim 1939 yılında üretim yaklaşık 600 tona gerilemiş, böylece çeltik ziraatında keskin bir düşüş başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı yılları ile 1945 tarihli Sıtma Savaş Kanunu’nun

etkisi altında istikrarsız bir seyir izleyen çeltik tarımı, 1950 sonrasında Marshall Planı çerçevesinde hızlanan tarımsal mekanizasyon ve Akçasaz ıslahı gibi geniş ölçekli bataklık kurutma uygulamalarının etkisiyle giderek pamuk ve yerfıstığı gibi diğer ürünler karşısında gerilemiştir. 2000'li yıllarda yalnızca Kadirli ilçesinde sınırlı ölçüde sürdürülebilir çeltik üretimi, 2017 yılında kaydedilen 91 tonluk son hasadın ardından resmî kayıtlarda yer almamış; 2018-2025 döneminde araştırma sahasında çeltik üretiminin devam ettiğini gösteren herhangi bir veriye rastlanmamıştır (Şekil 7).

Araştırma sahasında, özellikle 1947-1995 döneminde çeltik üretimine dair verilerin bulunmaması, üretimin sona ermesinden ziyade tarımsal istatistik kayıt sistemindeki yöntem değişikliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim 1937-1946 yılları arasında ilçe bazında detaylı tarımsal verilere ulaşılabilirken, 1947 sonrasında istatistikler il bazında tutulmaya başlanmıştır. Bu dönemde çalışma sahasının idari olarak Seyhan (Adana) vilayetine bağlı olması, verilerin il geneli içerisinde toplanmasına neden olmuş; dolayısıyla bugünkü Osmaniyeye sınırları içerisindeki çeltik üretim miktarlarının ayrıştırılmasını imkânsız kılmıştır.

SONUÇ

Yukarı Çukurova'da çeltik üretiminin tarihî seyri, bu faaliyetin sahada tesadüfî biçimde ortaya çıkmadığını göstermektedir. XVI. yüzyıldan itibaren Ceyhan ve Savrun havzalarındaki alüvyal tabanlar, denetlenebilir su rejimi ve sıcaklık koşulları, çeltik tarımı için uygun bir üretim zemini sağlamıştır. Üretimin özellikle alçak taban arazilerinde, nehir ve ark sistemleri çevresinde toplanması, çeltiğin yalnızca doğal çevreye bağlı bir ürün olmadığını; vergi düzeni, hassa işletmeciliği ve iâşe siyasetiyle birlikte örgütlenen bir tarımsal faaliyet niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Sahanın Osmanlı dönemindeki önemi, üretim miktarından çok, üretimin hangi mekânsal düzende ve hangi idarî denetim altında yürütüldüğü üzerinden anlaşılmalıdır.

Çalışma sahasında çeltik üretiminin zamanla azalması, fiziki coğrafya potansiyelinin ortadan kalkmasıyla açıklanamaz. Üretimi uzun süre mümkün kılan sulak tabanlar ve durgun su alanları, aynı zamanda sıtma riski ve bataklıkla mücadele edilmesi gereken bir sağlık ve iskân sorunu üretmiştir. Bu nedenle sahadaki kırılma, çevrenin tarıma elverişsiz hâle gelmesinden değil, aynı çevrenin sağlık politikaları bakımından yeniden tanımlanmasından kaynaklanmıştır. 1936 tarihli Çeltik Ekimi Kanunu, 1945 sonrası sıtma ile mücadele uygulamaları, kesik sulama zorunluluğu ve bataklıkların kurutulmasına yönelik müdahaleler birlikte değerlendirildiğinde, devletin üretimi teşvik eden konumdan üretim alanını daraltan ve yeniden düzenleyen bir konuma geçtiği görülmektedir. Çeltik tarımının gerilemesinde, üretim için gerekli su düzeni ile bu düzenin ortaya çıkardığı sağlık sorunları arasındaki çelişki belirleyici olmuştur.

Cumhuriyet döneminin ikinci yarısında çeltik üretimini sınırlayan süreç, yalnızca yasal düzenlemelerle açıklanamaz. Bu dönemde asıl belirleyici olan, tarımsal mekânın işlevsel dönüşümüdür. Drenaj çalışmaları, bataklık ıslahı, baraj yapımı ve modern sulama yatırımları, çeltiğin dayandığı geleneksel su düzenini zayıflatmış; üretici tercihleri de bu yeni arazi kullanım koşullarına göre değişmiştir. Son dönem verileri, üretimdeki gerilemenin verim düşüklüğünden çok ekim alanlarının daralmasıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu nedenle çeltiğin sahadan çekilişi, teknik üretim yetersizliğinden ziyade arazi kullanım kararlarının değişmesiyle açıklanmalıdır. Üreticiler, aynı dönemde ekonomik getirisi daha yüksek olan yerfıstığı, mısır, pamuk ve turp gibi ürünlere yönelmiştir.

Yukarı Çukurova örneği, çeltik üretiminin sona erişiminin yalnızca bir tarım ürününün sahadan çekilmesiyle açıklanamayacağını; bunun aynı zamanda tarımsal mekânın yeniden düzenlenmesi süreci olduğunu göstermektedir. Bu süreçte değişen yalnızca üretim miktarı değildir. Suyun kullanım biçimi, sağlık risklerinin yönetimi, devlet müdahalesinin yönü ve üreticinin ekonomik tercihleri birlikte dönüşmüştür. XVI. yüzyılda devlet açısından iâşe ve gelir kaynağı niteliği taşıyan çeltik, XX. yüzyılda halk sağlığı gerekçesiyle denetlenmesi gereken bir üretim faaliyetine, XXI. yüzyılda ise ekonomik ağırlığını büyük ölçüde kaybetmiş bir ürüne dönüşmüştür. Bu değişim, aynı coğrafi sahada bir tarımsal faaliyetin zaman içinde farklı işlevler ve anlamlar kazanabildiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle çalışmada Yukarı Çukurova'da çeltik üretimi, yalnızca tarımsal üretim tarihi içinde değil; tarihî coğrafya, sağlık politikaları ve arazi kullanımındaki değişimlerle birlikte ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

Abdioğlu, H. & Çakır, B. (2021). Osmanlı Devleti'nde çeltik tarımı ve muhasebe işlemleri. Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, Özel Sayı, 205-224.

Altundağ, Ş. (1947). Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi sistemi hakkında kısa bir araştırma. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, V(2), 187-197.

- Aydemir, B. (2016). Gazete haberlerine göre II. Cihan Harbi ertesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi ve sosyal durumu. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bilge, M. (2024). XV.-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda çeltik tarımı (Mülkiyet ilişkileri, üretim, teknikler, çevresel etkiler). H. Karabağ Arslan & Y. Z. Karaaslan (Ed.), İnalçık ve Oğuzoğlu anısına Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Cumhuriyet Türkiye'sine Yalakova'dan Yalova'ya içinde (C. II, ss. 170-200). Ekin Yayınevi, Bursa.
- Cevdet Paşa, A. (1986). Tezâkir: 21–39 (C. Baysun, Yay. haz.; 2. bs.). Türk Tarih Kurumu.
- Çelik, B. (2024). Aydın Sancağı'nda çeltik tarımı (XVI-XVII. yüzyıllar). İzmir Araştırmaları Dergisi, 21, 1-18.
- Çopur, O. (2018). GAP projesinin Türkiye pamuk üretimine etkisi: Son on yıldaki değişimler. *ADYUTAYAM Dergisi*, 6(1), 11–18.
- Emecen, F. M. (1993). Çeltik. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (C. VIII, ss. 265-266). TDV Yayınları, Ankara.
- Ergün, A. & Terzi, M. A. (2015). Adana Vilayet Salnameleri. Adana Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Adana.
- Esen, A. (2017). Cumhuriyet dönemi sıtma mücadelesi (1923-1956). Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Göney, S. (1976). Adana Ovaları I. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Göney, S. (1980). Sıcak bölgelerde ziraat hayatı: Ziraat coğrafyası (C. IV). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul.
- Gözenç, S. (1977). Arazinin kullanılması ve değerlendirmesinin coğrafi yönden tetkiki. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, (20-21), 169-180.
- Gümüüşü, O. (2005). Sağlık coğrafyası bakımından 1920'lerin Türkiye'sinde halk sağlığı ve sorunları. 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı içinde (ss. 1491-1502). Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Işık, Z. (2021). Osmanlı'nın son zamanları ve Cumhuriyet'in ilk çeyrek asrında sıtma salgınına karşı verilen mücadelenin mahiyeti. Selçuk Türkiyat, 51, 51-82.
- İnalçık, H. (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi, C. I: 1300-1600 (H. Berktaş, Çev.). Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Kallek, C. (2001). Kantar. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (C. XXIV, ss. 315-319). TDV Yayınları, Ankara.
- Karaboran, H. H. (1975). Die Stadt Osmaniye in der oberen Çukurova: Entwicklung, Struktur und Funktionen einer türkischen Mittelstadt. Ein Beitrag zur regionalen Stadtgeographie und Landeskunde der südöstlichen Türkei. Doktora Tezi, Ruprecht-Karl-Universität Heidelberg.
- Karagöz, M. (2004). 1193/1779 senesi rüsum defteri'ne göre Bazarcık-Tatarpazarı'nda pirinç üretimi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, XIV(1), 275-299.
- Köse, E. (2021). Cumhuriyetin ilk yıllarında Maraş'ta sağlık hizmetleri (1923-1950). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, XVIII(1), 371-396.
- Kurt, Y. (1990). 1572 tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine göre Adana'nın sosyo-ekonomik tarihi üzerine bir araştırma. Belleten, LIV(209), 179-212.
- Kurt, Y. (1992). XVI. yüzyıl Adana tarihi. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kurt, Y. (2004). Çukurova tarihinin kaynakları I: 1525 tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kurt, Y. (2005). Çukurova tarihinin kaynakları III: 1572 tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kurt, Y. (2011). Çukurova tarihinin kaynakları V: 1563 tarihli Kars-ı Maraş Sancağı Mufassal Tahrir Defteri. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kütük, A. (2016). Kadirli Salnameleri. Kadirli Belediyesi Kültür Hizmeti, Kadirli.

- Mağmumi, Ş. (2008). Bir Osmanlı doktorunun anıları: Yüzyıl önce Anadolu ve Suriye (C. Kayra, Çev.). Boyut Kitapları, İstanbul.
- Morton, H. V. (1981). Tarsus: Die Heimat des Apostels Paulus. F. K. Dörner (Ed.), Vom Bosphorus zum Ararat içinde (ss. 182-190). Mainz/Rhein.
- Özalp, A. (2003). Trakya'da çeltik üretiminin ekonomik ve istatistiksel analizi. Uzmanlık Tezi, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Özçelebi, M. A. & Yılmaz, C. (2020). Samsun'da çeltik üretimi ve pirinç imalat sanayi. Kesit Akademi Dergisi, 6(24), 324-349.
- Peşkirioğlu, M., Torunlar, H., Sırlı, B., Özaydın, K., Mermer, A., Şahin, M., ... & Kodal, S. (2013). Türkiye'de çeltik (*Oryza sativa* L.) yetiştirmeye uygun potansiyel alanların Coğrafi Bilgi Sistem teknikleri ile belirlenmesi. Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi, 22(1), 20-25.
- Sarıköse, T. (2013). XIX. yüzyılda Çukurova'da doğal afetler ve salgın hastalıklar. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Seyhan, H. M. & Kılıç, O. (2022). XV. ve XVI. yüzyıllarda Balkanlarda çeltik üretimi yapan bir zümre: Yörükler. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 56, 79-87.
- Şahin, G. (2014). Türkiye'de yerfıstığı (*Arachis hypogaea* L.) yetiştiriciliği ve bir coğrafi işaret olarak Osmaniye yerfıstığı. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(3)
- Taş, K. Z. (2020). Osmanlı çeltik üretim sahası olarak Konrpa ya da "Osmanlı Sarayının Nadidesi Konuralp Pirinci". Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, XXIII(44), 1253-1268.
- Terzi, M. A. & Ergün, A. (2015). Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Cebel-i Bereket Sancağı. Osmaniye Belediyesi Yayınları, Osmaniye.
- Tuğluoğlu, F. (2008). Türkiye'de sıtma mücadelesi (1924-1950). Türkiye Parazitoloji Dergisi, XXXII(4), 351-359.
- Üçeçam, D. (2002). Kadirli'nin kuruluşu, gelişmesi ve şehirselleşme fonksiyonları. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Üçeçam Karagel, D. (2008). Kadirli ilçesi'nin beşeri ve ekonomik coğrafyası. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Ünal, A. & Girginer, K. S. (2007). Kilikya-Çukurova: İlk çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne kadar Kilikya'da tarihî coğrafya, tarih ve arkeoloji. Homer Kitabevi, İstanbul.
- Yılmaz, İ. (2024). Osmanlı son döneminde üretim ve toplum sağlığı ikileminde pirinç ziraatı. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 63, 139-152.
- Yiğit, İ. (2025). Tarihi coğrafyada araştırma yöntemleri ve Türkiye'deki durum: Aktörler üzerinden bir değerlendirme. *Journal of Interdisciplinary Cultural Studies*, 2(1), 39-56.
- Yurtsever, C. (2016). Eşkîya: Çukurova bir baştan bir başa nasıl yağmalandı! Ekrem Matbaası Yayıncılık, Kadirli.
- Yurtsever, C. (2024). Kars-ı Zülkadriye: Kadirli'deki kayıp şehrin tarihi hikâyesidir. Ekrem Matbaası Yayıncılık, Kadirli.

RESMÎ VE ARŞİV BELGELERİ

- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü 6. Bölge Müdürlüğü [DSİ]. (2025). Savrun Barajı Sulama Projesine İlişkin Teknik Rapor.
- Erkan-ı Harbiye-i Umumiye. (t.y.). 1:200.000 ölçekli haritalar [Maraş, Kozan, Kilis ve Adana paftaları].
- Erkan-ı Harbiye-i Umumiye. (1948). 1:200.000 ölçekli haritalar [Maraş, Kozan, Kilis ve Adana paftalarının yenilenmiş baskıları].
- Harita Genel Müdürlüğü. (1947). 1:25.000 ölçekli topografya haritaları [Osmaniye ve çevresine ait paftalar].
- Harita Genel Müdürlüğü. (1957). 1:25.000 ölçekli topografya haritaları [Osmaniye ve çevresine ait paftalar].
- Meteoroloji Genel Müdürlüğü [MGM]. (2025). Resmî iklim istatistikleri: Osmaniye.

- Osmaniye Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü. (2014). Osmaniye İli 2013 Yılı Çevre Durum Raporu. Osmaniye.
- T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1997-2003). Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) İstatistikleri (1995-2001 Yılları Arası). Ankara.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1938-1946). Tarla Ziraati İstatistikleri (1937-1945 Yılları Arası). Ankara.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (1936). Çeltik Ekimi Kanunu (Kanun No. 3039). Resmî Gazete, 23 Haziran 1936, Sayı: 3333.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2016). İklim Değişikliğinin Su Kaynaklarına Etkisi Projesi: Ceyhan Havzası Nihai Raporu.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2023a). Ceyhan Havzası Kuraklık Yönetim Planı: Yönetici Özeti.
- Türk Patent ve Marka Kurumu [TÜRKPATENT]. (2003). *Osmaniye Yer Fıstığı coğrafi işaret tescil kaydı*. Tescil No: 54.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi [TBMM]. (1946). Tutanak Dergisi, 26 Mayıs 1946, 7. Dönem, 17. Cilt, 63. Birleşim.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK]. (2025). Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler İstatistikleri (2004-2025). Ankara.